

ՀՐԱՆՆԱԿ

1994
P. SUPP
№1 (8)

ԳԻՏԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՍ

ԱՅՍ ՏԱՄԱՐՈՒՄ

- ՀՀ ԳԱԱ 50-ամեակը եւ գիտական որակատրման խնդիրը Հայաստանում- էջ 2
- Նիկողայոս Արոնցի իրանագիտական ժառանգությունից- էջ 3
- Ն. Արոնց. Շահնամի քաղաքական ավանդը- էջ. 4-5
- Կրոնական եւ էթնիկ իրադրությունը- Հյուսիսային Կովկասում- էջ 6
- Նովրուզ՝ իրանցիների «Նոր օրը»- էջ 7-8
- Ավեստայի ռուներեն քարգմանությունը- էջ 8
- Իրանի նվաճումը արաբների կողմից- էջ 9-11
- Փաշտուններ (Աֆղաններ)- էջ 12-15
- Արաբ եւ պարսիկ պատմաբանները պանթյուրքիզմի մասին- էջ 16
- Մեռա՞ծ լեզու է արդյոք սանսկրիտը- էջ 17
- Ժամանակակից Թուրքիան տնտեսական ճգնաժամի եւ քրդական շարժման կիզակետում- էջ 18-19
- Հայաստանի գնչուները- էջ 20
- Հայ-քրդական հարաբերությունների պատմությունից- էջ 21-26
- Մերրու շրջանի աշխարհագրական եւ աշխարհաքաղաքական առանձնահատկությունները- էջ 26-27
- Ահմադ Նուրիզադե (Հայալեզու պարսիկ բանաստեղծը)- էջ 28-30
- Մնձորի առասպելը- էջ 30
- Ջամալ Միր-Սադեդի. Այդ անփձված ձյունը- էջ 31-32
- Նոր հրատարակություններ- էջ 19-30

Ռուսամխան իբն-Ահմադ խան Դունբուլի, 19-րդ դարի փուրդ լադսկալեզու լադսմազիր. «Իշարաթ ու մազահիր» ձեռագրի նկարազարդումներից (Սասնեդարան, քիվ 622)

Հայաստանի գիտությունների Ազգային Ակադեմիայի 50-ամեակը

(Մտնուններ Հայաստանում գիտական որակաւորման հարցի շուրջ)

Գլխաւոր խմբագիր՝
Գառնիկ Ասատրեան

խմբագրական խորհուրդ՝

Ռուբեն Ասատրեան
Մարկոս Գրիգորեան
Ռազմիկ Դաւոյեան
Էդուարդ Խուրեռուզեան
Ստեփան Կանայեան
Արմանուհ Կոզմոյեան
Սարգիս Մուրադեան
Սարգիս Յարութիւնեան
Քարէն Զուգասեան
Ռուբեն Սահակեան
Խաժակ Տէր-Գրիգորեան
ՕՏԻԿ Փահլեւանեան
Արամ Քոսեան

դասախօսական
խումբի ղեկավար՝
Վարդան Ոսկանեան

Տնօրէն՝
Գարութիւն Փանոսեան

Գիմնարդի Վերածնունդը՝
Հանձնարարական խորհուրդ

խմբագրութեան հասցէն՝
Երեւան 33, Կասեան 6

☎ 27-69-73
27-69-74
Ֆաքս (8852) 26-29-80

ИРАН-НАМЭ - Армянский ежемезячный научный и общественно-политический журнал (иранистика, востоковедение, история культуры, политика)

Главный редактор:
доктор филол. наук
ГАРНИК АСАТРИАН

Адрес редакции:
Республика Армения,
Ереван -33, Касян 6

☎ (8852) 27.69.73
(8852) 27.69.74
факс: (8852) 26-29-80

IRAN-NAME - Armenian scientific Monthly Journal (Iranian & Oriental Studies, History of Culture, Politics, etc.)

Editor:
Prof., Dr. Sc.
GARNIK ASATRIAN

Address of the Editorial Board:
Kasian 6,
375033 Yerevan,
Republic of Armenia

☎ (8852) 27-69-73
(8852) 27-69-74
Fax: (8852) 26-29-80

Գլխաւոր խմբագրութեան

© IRAN-NAMEH, Armenia

Լրացաւ հայոց գիտութիւնների Մայր կաճառի հիմնադրման կեդարեայ յօբելեանը: Փառաւոր ավանդոյներ ունեցող հայկական գիտութեան կազմակերպիչն ու ոգեւեցնողը՝ Հայաստանի Ազգային Ակադեմիան այսօր առանց որչաճ ինչ չափազանցութեան կարելի է համարել աշխարհի եւ մանաւանդ սարածագրանի, խոտորագոյն գիտական կենտրոններից մեկը: Չկայ աշխարհում գիտական մի ճիւղ, որ ներկայացուած չլինի մեր Ակադեմիայում, չկայ մի գիտական բնագաւառ, ուր հայ գիտնականները լուրջ աւանդ ներդրած չլինեն: Հայոց հանճարի, հայկական մտքի կենտրոնն է Ակադեմիան:

Ակադեմիայի հիմնադրման ակունների մօտ են կանգնած եղել եւ կանխորոշել են գիտութեան ճարտար ճիւղերի հետագայ զարգացումը մեզանում 20-րդ դարի այնպիսի խոտոր գիտնականներ, ինչպիսիք են ակադեմիկոսներ Յրաչեայ Աճառեանը, Գրիգոր Դափնացեանը, Սամուկ Աբեղեանը, Յակոբ Մանանդեանը, Յովսէփ Օրբելիւն, Լևոն Օրբելիւն եւ, վերջապէս, Ակադեմիայի ներկայիս դասաւոր յօբելեան մեծագոյն գիտնական Վիկտոր Գառնիկեանը:

Ակադեմիան այսօր այն ոչ մեծաթիւ գործող հասասութիւններից մեկն է, որը դեռեւս դաշտաւորում է իր գոյութիւնը սնտեսական անկման այս ժխտոր դայանմաներում: Եւ մենք հաւատում ենք, որ այն կը յաղթահարի այս դժուարութիւնները, եթէ արժանանայ յոնակական դասաւորութեան եւ նրանում անհրաճեօս բարեփոխութիւնների հանդէպ աւելի նուրբ, ճկուն ու զգուշաւոր վերաբերմունքի: Այդ հաւատը դայանաւորուած է նաեւ նրանով, որ Ակադեմիայում շարունակուած են աշխատել, անասելի ծանր իրավիճակում ու հերոսական ջանքեր թափելով, գիտութեան իսկական նուիրեալներ:

Յաւօք, սակայն, Հայաստանից հոծ արագադարձի դայանմաներում, ինչպէս մեր ողջ ժողովուրդը, այնպէս էլ գիտութիւնը, հաճախ կրում են ծանր կորուստներ...

Ակադեմիան, այո՛, բնադասուել ու բնադասուած է, եւ շատ հաճախ իրաւաբար: Խօսելով այստեղ այս անցողորդ դիլեմաների բնադասութեան մասին չէ, որոնք, ինչպէս դասակներն են ասում, չեն զլանում հենց այնպէս մի Խար նետել ընկողից ծանր: Խօսելով հիմնարար բնադասութեան մասին է՝ կարողուած դաշտաւորակաւուութեան անկայութեան, ոսկրացած կտորցոյցների ու նախադասակաւուութեան հետ, որոնք, ի դէպ, ընդհանրապէս յասուել են աշխարհի հիմն անհոյոյթներն ունեցող շատ ակադեմիկոսներին:

Մեր Ակադեմիան, ինչ խօսք, կարի ունի բարեփոխումների, սակայն այստեղ տեղ չը դիմի գտնելու Էփտերի մենները եւ բիրուկրասական կամայակաւուութիւնները: Գիտական ասիճաններն, օրինակ, դարագեցնելու վտանգաւոր ծրագրերը (ի դէպ, երկասիճան համակարգ գոյութիւն ունի ներկայումս ոչ միայն Ռուսաստանում, այլեւ աշխարհի շատ երկրներում) կարող են յանգեցնել մեզանում գիտութեան՝ առանց այն էլ թուլացող վարկի շեշտակի անկման, իսկական գիտութեան ու փորդակաւուութեան սահմանների սարալուծման: Նկատուած է նաեւ նախանց դիտերացիայի դասաւորութեան՝ գիտական ասիճաններ, ու առանց դիտերի ասիճանի՝ դրոճետրի կոչումը շարունակուած արատաւոր միտումը: Մեր նորաստեղծ ԲՈՂ ից (Բարճագոյն Ռեակուորման Հանճնաճողութից) մասնաշաղկուած է զգօնութիւն եւ ազգային դարճի մշարթուն գիտակցում այս չափազանց ծանր ու կարեւոր դասակաւութիւն ունեցող բնագաւառում: Գիտական ասիճանների ու կոչումների կամայակաւն շարունակումը, անկակաւած, կը բերի գիտութեան արճեղկման ու դրոճետրացիայի աղտաւոր հետեւանման: Չափազանց զգուշաւորութիւն է դաշտաւորում յասակաւուութեան կամայակաւն խորհուրդների լիցենզակուումը: Կարծում ենք, նման խորհուրդներ յոնակ են լինեն միայն Ակադեմիայի համակարգի հիմնադրութեան եւ երեւանի դիտակցումը համայնաւորումն: մանկակաւարճական ինստիտուտներում ու, մանաւանդ, կոտորեալի համակարաններում գիտական ասիճաններ շարունակ խորհուրդների գոյութիւնը աւելորդ է: Գիտական ասիճանների դասաւորութիւնը նախկինի դէպ յոնակ է մնայ որպէս հասակաւական նշանակալից երեւոյթ, ինչպէս է, ի դէպ, նաեւ գիտական աւանդոյթ ունեցող այլ երկրներում: Ընդհանրապէս անհրաճեօս է, որպէսզի մասնագիտացուած խորհուրդների կողմից ԲՈՂ ներկայացուած իրաւաւորուած աշխատանքի հասասումից առաջ տրուի գիտական փորճանութեան: Այն, որ, իր, խորհուրդներն իրենք են հետեւելու տեփական հեղինակութեան դաշտաւորումն ու ճանադարի չեն սայ ցածրակաւ գործերն, կարծում ենք, լոկ դասաւորուած է. հասնեայն դէպ ոչ բոլոր խորհուրդները այդպէս կը վարեն, մանաւանդ որ գիտական ասիճանները չունեն յարակաւուած դաս խորհուրդների: Եթէ ունենան էլ, ի դէպ, դրութիւնը չի փոխելու:

Եւ, ի վերջոյ, եթէ այս աստանի գորճաւորը լինելու է, փաստօրէն, ասիճանների ոճի եւ լեզուական մակարդակի ու ճեւաւորման բնութիւնը միայն, ապա մեզ ընդհանրապէս անհասկանալի է դրա գոյութեան անհրաճեօսութիւնը: Այդ նդասակի համար կարելի էր ստեղծել լեզուի ինստիտուտի կից փորճալի մի յուսմբ, որը, բնակաւն է, շատ աւելի էճան կնատեր մեր ժողովրդի վրայ: ԲՈՂ ղ յոնակ է ունենայ բազմաթիւ փորճանակաւ հանճնալուծութի համակարգ, որոնց վերջնական եզրակացութեան հիման վրայ միայն կարելի է շարունակ յայցող գիտական ասիճանը: Հանճնալուծութեան անհրաճեօս է կազմել փորճաւոր ու ճանադարած գիտնականներից, կարելի է աճաւոր առանճին ճիւղերում ընդգրկել նաեւ ԱՊՀ երկրների որոշ հանրապետ գիտնականներին: Առանց փորճանակաւ համակարգի ԲՈՂ կոչումը հիմնարկութեան գոյութիւնը աւելորդ է:

Յասուկ վերաբերմունք է դաշտաւորում գիտական հրադարակումների խնդիրը: Գիտական կարելի է համարել յայցուրի այն աշխատանքները, որոնք լոյս են տեսել ակադեմիական հանդէպներում ու ժողովուրդներում կամ ոչ ակադեմիական այն դարճեարակներում, որոնց խմբագրութեան մեջ ընդգրկուած են անուաւը 10-ից ոչ դաշտաւոր դիտակ են թեկնածուի գիտական ասիճան ունեցող անճինք: Թերթերում տպագրուած միջոցը չը յոնակ է դիտել որպէս գիտական հրադարակում: Ընդ որում, դիտակի ասիճանի յայցման համար, բացի հայագիտութեան որոշ բնագաւառներից, դարճագիր յոնակ է համարել արտասահմանեան երկրների (ներաւոյս ԱՊՀ) գիտական դարճեարակներում տպագրուած հրադարակումների անկայութիւնը: Անհրաճեօս է լայնօրէն թոյլարել ասիճանների նաեւ ռուսերն ներկայացումը:

Գիտական ասիճանաւորման նկատմամբ խիստ մօտեցումը ոչ միայն կը խթանի հայկական գիտա-տեխնիկական ներուճի անարդողումն ու զարգացումը, այլեւ որոշակիորէն կը նդասի մեր գիտութեան միջազգային հեղինակութեան բարճացմանը: Մեր հարեան շատ յոնակների (արաբական երկրներ, Իրան, Աֆղանստան, Պաղիստան, ելլն) գիտական ասիճան աշխատողներ, ճախարհում հիկայական միջոցներ, ճգսում են գիտական ասիճան ստանալ հետաւոր ԱՄՆ-ում, եւրոպայում կամ Ռուսաստանում: Հայաստանը իր աշխարհագրական դիրքով եւ գիտական դոնեցիոնալով թոլոր հնարաւորութիւններն ունի դաշտաւոր գիտական ասիճանաւորման հիմնակաւ աղբիւրներից մէկը սարածագրանում, եթէ, իհարկէ, այդ բնագաւառը մեզանում դրուի լուրջ ու կանոնակարգուած հիմքերի վրայ: Դա, ինչ խօսք, կը բերի մեր խորհուրդներին ու ԲՈՂ-ին նաեւ զգալի սարադարմային զօգոս: Հայաստանը որպէս գիտական ասիճանաւորման անկախ մի կենտրոնի, նկատմամբ նման հետաւորութեան նշանները արդէն իսկ դիտելի են: ԳՂ զԱՄ արեւելագիտութեան ինստիտուտի մասնագիտացուած խորհուրդը, օրինակ, միայն վերջին կես տարում ստացել է երկու յայտ Սիրիայից եւ Իրանից՝ դիտակաւան են թեկնածուական դիտերացիաների դասաւորութեան կարողակութեամբ, որոնցից մէկը արդէն իրակաւացուած է:

«Իրան նամէի» խմբագրական խորհուրդը շարունակում է Մայր կաճառի հիմնամեայ յոբելեանը եւ ցանկաւում նրան յարատեւութիւն ի փառս մեր ազգային գիտութեան զարգացման եւ մեր դիտակաւուութեան անարդողման:

Եփեղայոս Ադոնցի իրանագիտական ժառանգությունից

Պրոֆեսոր Ն. Ադոնցը (1871-1942), բերես, 20-րդ դարի ամենաակաճառար հայ պատմաբանն է: Նա նաև բանասեր էր, հնագետ, խմբագիր, հասարակական-քաղաքական գործիչ: Առավել նեղ իմաստով նա բյուզանդագետ էր՝ 20-րդ դարի համաշխարհային բյուզանդագիտության ամենանշանավոր դեմքերից մեկը:

Ն. Ադոնցը ստացել է դասական փայլուն կրթություն՝ սովորելով Տսփուի ծխական դպրոցում, Էջմիածնի Գեորգյան ճեմարանում, Թիֆլիսի ռուսական առաջին դասական գիմնազիայում, միաժամանակ Պետերբուրգի համալսարանի արևելյան լեզուների ու պատմա-բանասիրական ֆակուլտետներում, որտեղ բոլորն էլ սովորել է ոսկե մեդալներով:

1899-1901 թթ. Լոնդոնում, Փարիզում, Վենետիկում եւ Մյունխենում նա խորացել է բյուզանդագիտության մեջ, տիրապետել էին եւ նոր բազմաթիվ լեզուների սեպագիր, սանսկրիտ, պահլավերեն, հին հունարեն, լատիներեն, ֆրանսերեն, անգլերեն, գերմաներեն, արաբերեն, թուրքերեն, ժամանակակից պարսկերեն, ռուսերեն, վրացերեն եւ այլն:

Ն. Ադոնցը գիտական անվիճելի հեղինակություն է ձեռք բերում իր գիտական գործունեության պետերբուրգյան տարիներին (1903-1920) եւ որպես Պետերբուրգի համալսարանի պրոֆեսոր, եւ որպես ճանաչված հայագետ-բյուզանդագետ: Նրա փայլուն գիտելիքներն ու լայն կրոնոգիան ըստ ամենայնի որսնորվեցին երկու կրոնոլոգիկ մեկագործություններում՝ «Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում» (ռուսերեն, Ս. Պետերբուրգ, 1908, տե՛ս նաև ռուսերեն վերահրատարակությունը՝ Երևան, 1971, անգլերեն թարգմանությունը՝ Լիսաբոն, 1969, հա-

յերեն թարգմանությունը՝ Երևան, 1987) եւ «Գիտնաստութիւնը եւ նրա հայ մեկնիչները» (ռուսերեն, Ս. Պետերբուրգ, 1915, տե՛ս նաև ֆրանսերեն թարգմանությունը՝ Լուվեն, 1970): Այս աշխատանքներով Ն. Ադոնցը միանգամից դարձավ ռուսական բյուզանդագիտական համրախաղի ու միջազգային լայն ճանաչում ունեցող դարոյի լավագույն ներկայացուցիչներից մեկը:

1920 թվականից Ադոնցը տեղափոխվում է արտասահման՝ նախ հաստատվում է Լոնդոնում, ապա Փարիզում: Ջրաղվում է հայագիտությանը, ազգային-հասարակական, գրական գործունեությանը: 1930 թվականին Բրյուսելի Ազատ համալսարանի վարչության կողմից նա հրավիրվում է գլխավորելու հայագիտության նորարացման գործընթացը: Այս տարիներին (1930-1940 թթ.) եկրոպական ամենահեղինակավոր մասնագիտական հանդեսներում, ինչպես նաև հայագիտական ամսագրերում հրատարակում է բազմաթիվ տնտեսագիտություններ, որոնցից յուրաքանչյուրը փոքրիկ գլոսաֆորմացիան է, հայագիտությունն ու բյուզանդագիտությունը հարստացնող երկասիրություններ: Դրանք հիմնականում ոչ մեծամասշտակ մեկագործություններ էին, ինչպես օրինակ «Մաշտոցը եւ նրա աշակերտները», «Հին հայոց աշխարհայացքը», «Հին հայոց շինականությունը», «Քաղաքական հոսանքները Հին Հայաստանում», «Գրիգոր Պարբե եւ Եզնիկ», «Գրիգոր Լուսավորիչ եւ Անակ Պարբե», «Բագրատունյաց փառքը», «Արտավան Արշակունի», «Մամիկոնյան իշխանոհի բյուզանդական գահի վրա», «Վարդ Մամիկոնյան», «Հայերը բյուզանդական գիտության մեջ», «Վասիլ Հայկազն», «Աշոտ Բ Երկաթ», «Ռուբինյաննե-

րի նախահայրը» եւ այլն: Կյանքի վերջին տարիներին Ադոնցը ստեղծում է իր լավագույն գործերից մեկը: Նա ծրագրել էր շորս հաստրով ֆրանսերեն գրել հայ ժողովրդի ամբողջական պատմությունը, սակայն հասցրեց ավարտել միայն առաջին հատորը՝ «Հայաստանի պատմության ակունքները: 10-6-րդ դարերը մ.թ.ա.» (ֆրանսերեն, Փարիզ, 1946, տե՛ս նաև սույնի հայերեն թարգմանությունը Երևան, 1972):

Նշված աշխատություններից շատերում Ն. Ադոնցը շոշափել է նաև իրանագիտությանը վերաբերող բազմաթիվ խնդիրներ, հատկապես «Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում» մեկագործությունում: Այս առումով, կարծում ենք, ճիշտ չէ սույն երկր համայնքի որպես նրա գլուխ բյուզանդագիտական պրպատմների համագումար, ինչպես րեդումված է պատմագիտության մեջ: Սույն երկր այս կամ այն չափով ունի նաև իրանագիտական անվիճելի նշանակություն:

Իրանագիտական նշանակություն ունեցող անպատ կյուրեր կան հատկապես Ն. Ադոնցի չիրապարակված ձեռագրերում, որոնք գտնվում են նրա բեյությունյան արխիվում: Ժամանակն ու տեղը չէ այժմ մանրամասն ներկայացնել արոնցյան ժառանգության անտիպ այս էջերը եւ գնահատել դրանք: Միայն դրանցից մի քանիսը ներկայացնում ենք գիտական շոջանակների ուշադրությանը՝ «Հայոց լեզվի փոխհարաբերությունները իրանական եւ հաբերական լեզուների հետ» (ֆրանսերեն, 20 էջ), «Մարեր (մեդիացիներ)», (ռուսերեն, 28 էջ), «Պարսկական 13 եւ 18-րդ սատարպությունները. երկրամաս եւ ազգաբնակչություն» (ֆրանսերեն, 18 էջ), «Ա ս ո ղ ա - պ ա ղ ա կ ա կ ա ն

քրիստոնեական եկեղեցու աստիճանակարգությունը» (ռուսերեն, 18 էջ), «Պարսկա-բյուզանդական հարաբերությունները 5-6 դարերում. Հայաստանի ճակատագիրը» (ռուսերեն, 176 էջ): Միայն նշվածը ցուցում է, որ ակաճառար պատմաբանի համար իրանագիտությունը պարզապես ժամանակավոր իրապարակը չէր, այլ գիտական պրպատմների լուրջ ստարկա: Եւ, բերես, ժամանակն է Ն. Ադոնցին ներկայացնել իրանագիտական իր ամբողջ մնայուն վաստակով:

Ն. Ադոնցի իրանագիտական աշխատություններից ստորեւ ներկայացնում ենք նրա «Շահնամի քաղաքական ավանդը» հոդվածը, որը տպագրվել է դեռևս 1935 թվականին Կահիրեում լույս տեսնող «Հուսաբեր» օրաթերթում (6 հուլիսի, նո, 81, էջ 3): Հոդվածը լույս է տեսել Ֆիրդուսու մեդիյան հազարամյակի առթիվ, որը նաև հայ իրականությունը նշել է մեծ հանդիսավորությամբ եւ լայնորեն:

Սույն հոդվածը ներկայացնելիս, հարկ է րեղզնել, որ հեղինակը, ի միջի այլոց խոսելով Իրանի այն ժամանակվա ժառանգիներ թագավորական հարստության մասին, բնավ նպատակ չի հետապնդել գովերգելու շահական վարչակարգը, այլ դրսնորել է կոնցեպտուալ պատմական մոտեցում, րեղզնելով ի դեմս այդ հարստության, որը կրում էր Ֆահլավի անունը, իրանականության գարթոնը երկրում, իրանական պատմական եւ մշակութային սրժեքների վերածնունդը 20-րդ դարի սկզբին: Մեծ գիտնականը խորհում էր պատմական կատեգորիաներով, երբեք ստորք չապով ժամանակի կոնկրետություն:

ՊԵՏՐՈՍ ԳՈՎՀԱՆԵՍՅԱՆ
դասնագիտության բեկնածու

Նիկողայոս Արմեց

Շահնամների ֆաղափական ավանդը

Ֆիրդուսիի ծնունդը Շահնամի ծնունդն է: Լուկ գրական տն է: Մի հանգամ, խոսք ֆաղափականության հիշատակի դանձարուն է ճիշտ այն ժամանակ, երբ Իրանն ուղում է վերջապետ բոթափել աշտանական մեղկությունը եւ իր անցյալին վայելեալ տեղ բռնել լուսավոր երկիրների շարքին:

Կան երկեր, որ ծնվում են աղմուկով, աղբում վայելչության մեջ, բայց ի վերջո գնում են հանգչելու մոռացության փոշու սակ: Բչերին է վիճակված դեմ սալ ժամանակի ֆայֆին եւ մնալ կանգուն որդես յեւնական արժեք: Պարսիկ մեծանուն բանաստեղծի գործը երջանիկներին է. ճշմարիտ է, որ իբրեւ դաստիարակ մա սկար է: իբրեւ գրականություն՝ սարճան եւ միալար, բայց եւ այնպես հազար տարի է, որ դառնել է իր հմային ու այժմ փառաբանվում է տնական հանդիսավորությամբ:

Ֆիրդուսիի գործը սովոր եւ ծավալում է. բազմաբովանդակ եւ բազմերանգ. դասականն ու առաստեղականը, իրականն ու երեւակայականը, ֆնարական հոսուն մրմուռներ, խոր եւ բախճոն խորհրդածություններ ամեն առիթով, դյուցազնական ուրույն դրվագներ, եւ վերջապետ մայրենի հարազատ բարբառ, որ հոսում է մերք հառաչելով, մերք ֆրջալով, երբեմն զվարթ, երբեմն մեղամաղճոս պիլիներով, մի խոսքով մի անսողառ գանձարան, որ դարձանակում է ամեն հասակի եւ ամեն ճաշակի դասեան գոհարներ:

Իր ամբողջության մեջ Շահնամն կրում է Իրանի, նախամուսուլմանական Իրանի փառքը, հոճոսված, բայց հարուստ շունչը դառնալով:

Արաբական սիրադեմությունը կտրել էր դարսից ղեկական կյանքի թելը բայց ոչ ընդմիջ: Պարսիկները հավասարաբար էին, որ արաբական լուծը դիտելու տեղ ոչ պակաս, քան չորս հարյուր տարի: Ժամանակը լրանում է ՔԱ դարի կեսերին: Ասել է թե Ֆիրդուսիի մահից մի քանի տասնյակ տարից հետո Իրանը դիտել վերածնվել ֆաղափականապես: Շահնամն, լայն ընթացումով, ոչ այնքան անհասական ներ-

բնչման եւ կամ անհասական նախածնունդի արդյունք էր, որքան ծնունդ մասնալու ազատության երազներով խանդավառված հանրային գիտակցության: Եւ միանգամայն գաղափարական ասաղծ էր նոր կանգնելի ողեսական շեմի:

Ազատագրական ակնկալությունները սին երազներ չէին: Երկրի զանազան մասերում կային արդեն ֆաղափական հնոցներ: Արաբական բռնակալությունն այլևս ահալիու չէր: Մի ուժգին բափ եւ երկիրն ազատված էր:

Սակայն մի բան չէր նախատեսվել, բուրանական արեալանքը, ի դեմս սելջուկների, որ փոքեց վերածնության բոլոր հույսերը: Ֆիրդուսին տղանել էր սվել Աֆրասիաբին. ասել է թե վստահ չէր տղասուն Թուրանից: Այլևս արաբական ժողովում էր սվել հրեալուր Չահակին, որի ուսերից իժեր էին ելնում եւ մարդկային ուղեղով կերակրվում, այսինքն սկզբնական վեղում Չահակը եւ Թուրանի գավակն է, այն Թուրանի, որի կոչումն էր լափել ֆաղափարություն կոչված ուղեղները...

Համենայն դեպս Ֆիրդուսիի դարում Իրանի վերածնության հավասար կենդանի էր: Նա գաղափարախոս եղավ գալիք ազատության եւ վերակենդանացրեց անցյալը ի տղաս աղազայի: «Ես Հիսուսն եմ», բացականչում է հանդգնորեն բանաստեղծը, որովհետեւ Դազարույան հարություն սվավ մեռյալ Իրանին: Իհարկե, Ֆիրդուսին ներկայացնում է անցյալը ոչ հնագետի սուրբությամբ, այլ ինչպես ժողովրդական հիշողությունը դառնել իր գրավոր եւ անգիր ավանդություններում: Շահնամն ստացված է: Բավական է հիշել, որ Աֆենեյան եւ մասամբ Պարսեյան քաղաքները անտես են առնված: Սակայն ինչ-որ գարնանայի է, դաստիարակ ու գին մանավանդ երկու հիշալ քաղաքների նկատմամբ դասկերացած է հարազատներն: **Էրաջը**, այսինքն՝ Իրանը, երկու եղբայր ուներ, Սալմ եւ Թար. երկուսն էլ բեւանի **Էրաջի**: Նրանց նեղությունն գոհ գնաց **Էրաջը**: Մրա սերունդը ի դեմս Մահմուդարների եւ Բուսունների կասաղի կոթվ մղեց

Սալմի եւ Թուրի ժառանգների դեմ: Սալմ եւ քոր անվանակետեր են (Էդուհիմ) սարմասական եւ բուրանական ցեղերի (Սալմի հին ծնող Սարմ է): Արդարեւ Աֆենեյան քաղաքում սարմասներ, իսկ դարձեյան եւ հեթազա դարերում Թուրանի կամ բուրանյան ցեղերն ահավոր տղանակալի են եղել դարսական ողեսության: Իրանի դասական երախտիքն է, որ հեթ ժառանգելով Միջագետքի մեծ ֆաղափարությունը ոչ միայն դառնեց եւ ուռնացրեց իր ստացածը, այլևս դարեր արուսակ դասեղանեց իր եւ Առաջավոր Ասիայի խաղաղ աշխարհաբեհությունը Հեթավոր Արեւելից դարբերաբար խուժող վայրենի ցեղերի ավերածությունների դեմ: Ինչ արժանիք եւ ունենան արաբները, անդայան դասախասանսու են, որ սարալելով դարսիկ ողեսությունը, չկարողացան փոխարինել նրա դառնաղան դերը եւ փրկել ֆաղափար Արեւելից բուրանական Արեւելի վայրենությունից: Այն խորհրդավոր Գայլը՝ թե առայանման Գազանը՝ որ առաջնորդում էր իրենց իսկ ավանդությամբ բուրանական ցեղերին՝ դարեր ի վեր ունում էր Իրանի սահմանագծի վրա, սովալույ եւ արյունուրես, դասաս լափելու են աշխարհները, բայց չէր հանդգնում անցնել դարսիկ նիզակների դասեղ: Ակներե է, որ եթե իրանական կազմ ողեսականությունը չհայտնվեր արաբական աշխարհակալությամբ, նա ի վիճակի դիտել լինեք վանել սելջուկ, մոնղոլ եւ բարբար հեղեղները դեղի հյուսիսային հեռասանները, ինչպես վանեց իր ժամանակին հոների ոչ նվազ կործանարար արեալանքը:

Ֆիրդուսին գիտե Իրանի այս դերը, գիտե որ Թուրանը զուղված է եղել դարերի ընթացում, ուսի եւ բարաբական վստահ չէր տղասուն: Այս է թերես դասաղը, որ Սալմին սալիս է բաժին Արեւմուտքը, եւ Չահակը կամ հոչակավոր Աժդահակը կերպարանափոխվում է Արաբի: Սակայն Արեւմուտքի ներկայացուցիչ կամ արեւմտյան մեծ ողեսության մարմնացումը Աղեֆանդն է: նա ֆիխսնյա է ըստ Ֆիրդուսիի, այսինքն՝ բյուզանդական ֆիխսնյա ողեսության դի-

մանությունն է: Չարմանալի է, որ Իրանի զավակը եւ իլլամի հոգեւոր ծնունդը աստվածային շունչի դեղի Իրանի դարավոր պայտանը, այլ ընդհակառակը համակրանք է սսծում. արդո՞ք նրա համար որ Բյուզանդիան հակառակորդ է ասելի արարների: Թերեւս: Բայց թվում է, թե այս վերաբերումը մասամբ արձագանք է Իրանի հին ավանդության, Պարթււյան Երջանի արեւմաստրության: Պարթււյան ղեկավարները կանգնած էր հեղեմիսական ֆաղափալքության գեղնի վրա: Կռվելով հանդերձ Հռոմի հետ, բնավ չէին խոսնում հեղեմիս լուսավորությունից, դարբե

հայացք ունի դասնության վրա, որ դեկլավար ուժը բանակամությունն է եւ ոչ հավասը, որի նյութը, ասվածությունը, անհաս եւ անմասշեղի է մեր բնություն: Ըստնամեն խիստ խոտոր գործ է, որդեգրի գաղափարական ներդաւակություն դաւաճանված լինի ամենուրեք: Բանաստեղծը, որովհետեւ բանաստեղծ է, գերի է իր սրամալքությանց եւ հաճախակի օրոգրում է զգացումների ալեկոծության մեջ, երբեմն սավաւանում է դեղի բարձունք, երբեմն Երջում ժամանակի նախադաւարումների եւ ընդհանրացած հասկալորությունների սափասաններում: Ան-

կից շատ վերեւ ֆալում են նորա բուլությունները: Այսուղեւ կրնական համբերասարությունը Ֆիրդուսիի բանկ գարեբիցն է. «Թագավորը ղեխ է հավաս ունենա, բայց հողասակների կրնական սարբերությունը բնավ վաս չէ»: Նման մի միտք արտահայտված այնուհետ մի դարում, երբ մարդկային խղճի եւ միտքի վերաժան Երբաներ էին կալված, երբ բարեպաւս կայրները չէին հանդուրժում անգամ եկեղեցու այլադաւան գալակներին, անսարակոյս մեծության Երբ է բերում հեղինակին: Հարգել կրոնը, ճեւանկում է հարգել ազգությունը, որովհետեւ կրոնն էր այն ժամանակ դրեւակակիր ազգության եւ ազգային արժեքների, գիտության, արվեստի, հոգեւոր հարսության:

Ունողն առաջանում է դաւալակ դրեւի սակ: Ֆիրդուսին ունեցել է ուրիշ սարեթաւոր եւ ոչ-ոք չէ միտքել վերիիելու նրա անունը: Բնական է, որ դիտի հիւեր հազարամյա ծերունուն նա, որ այնքան բանկ էր Ֆիրդուսին: Պահլաւ եւ Պարթեւ միեւնոյն բաւերն են, մեկը նոր ձեւ, մյուսը հին: Պարթեւ հայերենում հասարակ անուն է դարձել լավագոյն իմաստով, իսկ դաւալակ սվել է Իրանում փաւիւան բաւը, որ ճեւանկում է նախադեւ հերու: Այդուեւ են կոչվում Ըստնամենի հերուները: Մի ղեւն աղաւոյց թե ուրան բարձր է գեւաւսել ժողովուրդը Պարթեւ սիւաղեւտության ոգին եւ ազնվացրել իր հիւճողության մեջ:

Պահլաւի անվան ընտրությունը թվում է, թե գիտակցական է եւ խորհրդավոր: Հասարակ սիսդոսի հանգամանք չունի, այլ ճեւանքան է, որե ժրագիր: Ասել է թե Պարսկաստանի վերածնությունը խոսանում է դաւալակյան ոգի, դարթււյան լավագոյն ավանդությունների վերակենդանություն: Եւ այս կլինեւ մեծագոյն հարգանք փաւիւանների երգչի անմահ հիւասակին:

Ֆիրդուսիի տոնը, որդեւ ֆաղափալքական հայնություն, մոտ է հայերիս արթին, որովհետեւ ֆաղափալքության եւ լույսի անունով է, որ այնքան արյուն ենք թափել: Բարեկան ենք եւ նուաստող ոչ միայն Իրանի, այլեւ Առաջավոր Ասիայի մյուս երկրների վերածնության: Դարեր շարունակ հալածվել ենք խավարամիտ բռնությունից միմիայն նորա համար, որ երեսներս դարձրել էինք դեղի լուսավոր Արեւմուտքը, դեղի ֆաղափալքության լույսը: Այժմ այդ լույսն է, որ գալիս է փարասելու Արեւելի ոճրագործ խավարը: Այստեղ է մեր դալալարի եւ մարտիրոսության հաղթանակը:

Ֆիրդուսիի տոնն առաջին ցողն է այն լուսավոր իրականության, որի մասին երազել ենք մեր կյանքի խավալալալ բաներից եւ որը դիտի Երբաներ արեւեւան ժողովուրդները ազգային անփասակամությունն եւ միասնական աւելասակցության եւ հանուր ֆաղափալքության հողին վերա:

Ն. Աղոնցը Պեւերբուրգում ուսանելու տարիների: Տղագրվում է առաջին անգամ

թագակաղները դասով էին համարում կրել հեղեմասեր եւ նման սիսդոսներ: Այս տեսակետով դարթեւ հարսությունը առաջադեւ, խոսամիտ եւ մարդասեր էր ավելի քան Արեւմեւյանը եւ Մասսակյանը:

Միտել բիսոսնյա Արեւմուտքը՝ ճեւանկում է հաղթանակը դարու կրնական մոլեւանդությունը: Ֆիրդուսին սիրում է իր կրոնը, բայց մոլեւանդ չէ: Հարգանք ունի բոլոր կրոնների հանդեպ, որովհետեւ այն

հետեւողականությունը, որ նկատելի է ներհակ հայացների սարօրինակ ելեւէջների մեջ, մասամբ վերագրելի է այն աղբյուրներին, որոնցից օգսվել է: Այլեւայլ ժամանակի եւ այլազան շեղով եւ ոգով գրված հիւասակարաններ են եղել իր սրամալքության սակ: Բանաստեղծի գործը չէր հարթել հակաուսությունները եւ Երբել գաղափարական թելի վրա: Այն բարձր թռիչները, որոնցով նա վերանում է երբեմն իր դարու մտալոր մարկարդա-

Այս ազասամիտ հայացք եւս կաղում է Ֆիրդուսիին գաղափարաւորեւ Պարթււյան Երջանին: Պարթեւների ժամանակ էր, որ իրանյան եւ հեղեմական ասվածները համարվում էին համագոր եւ վայելում հավասար դաւեսանմք:

Ըստնամենի հարուս գանձարանը դրդեւնուն նուասակ չունեւ: Ըստնամեն երկու հիւայլ բանկազին մարգարիտով սեր արեւսյան ֆաղափալքության եւ հարգանք ազգային սկզբունքի:

Երկու հասարակ ճեւարսություն, որին Արեւելքը վաղուց ծարավի է, եւ որը մեծ բանաստեղծը թողել է սրբական ավանդ նույն Արեւելքին, որդեւ անհրաժեւեւ դայանան առաջադնության եւ ճեւարիտ երաւիտ ազգերի համերաւս գործակցության: Այս եւ միայն այս բավական է, որ արեւելյան ժողովուրդները, որ արեւել են եւ աղբում են Առաջավոր Ասիայի երկնքի սակ, երջանիկ թե բալասագոր, գլուխ խոնարհեն դաւեսամոմեւով հազարամյա դամբարանի առաջ, լի հավասով, որ Իրանը եւ հարեւան երկրները դիտի հիմնեն իրենց վերածնունդը այս սկզբունքների վրա:

Օրվան տոնակասարությունն արդեն գրավական է, որ հույները աղարդուն չեն: Պաստիական երեւույթ չէ, որ Ֆիրդուսիի հիւասակը տոնված է այժմ եւ միմիայն այժմ, երբ Իրանի վերաճ-

Նովրուզը՝ Նոր արիւն, իրան-իւնեի հնագույն տնե-
րից է: Ի սարբերություն մրնչիսլամական Իրանի
եւս ու եւս նեանավոր տնեի՝ ինչոյիսի էին **բահ-
մանգանը, սաշեն, քիրզանը**, որոնք կորցրել են իրենց նախ-
կին շուրհ ու մոռացության մասնվել, այն այսօր էլ տնվում
է մեծ համոզիսավորութեամբ:

Նովրուզ (սաշիկ՝ **Նավրուզ**) բառը նեանակում է «Նոր
օր»: Այս տնն ունի մի քանի այլ անուններ եւս՝ որոնցից
են **բահար-ջաւն, ջաւն-ե Ջաւնիդի** (գարնան տնն, Ջաւնի-
դի տնն): Ավանդոյթի համաձայն, Նովրուզի տնն առաջին
անգամ նեւ է Իրանի Փիւղայսյան հարսութեան սոսստի-
լական արքա Ջաւնիդը: Չնայած Ավեսայոյմ գրադեսա-
կանների Սուրբ Գրքում, այս տննի մասին որեւէ հիւսաս-
կոյթում չկա, սակայն արդեն յաիկավական գրակնոյ-
թյան մեջ (վաղ միջնադար) խոսվում է նրա մասին: Միջին
դարակերտնում այն ունեցել է **Նովրոճ**՝ «Նոր օր» անունը:
Քանի որ իրանական տննարը (ժայկականի նման) եղել է
շարժական, աղա Նովրուզի տնը համընկնում էր արվա
սարբեր եղանակների հետ: 11-րդ դարում սելջուկյան Ջալա-
լէդդին Մալեբեակի հրամանով, միջնադարյան Իրանի նեա-
նավոր գիւնական եւ բանաստեղծ Օմար Խայյամի եւ մի
քանի այլ գիւնականների կողմից մեակվում է մի նոր տն-
նար՝ այսոյեւ կոչված արեգակնային հիջրաի կամ ջալա-

րում, փոլոցներում եւ հրադարակներում բազմաթիւ խա-
րոյկներ են վառում, եւ մարդիկ ցասկում են կրակի վրայով
(հայոց Տեառնընդառաջ, Տրնդէզ տննի նման): Այս արար-
դոյթումը կասարվում է երգի եւ երաժեշտութեան ուղեկո-
թյամբ: Խարոյկները մարեւոց հետ հավաքում են մոխիրը
եւ լցնում տնեի դասերի սակ՝ հավասարով, որ այն գալիք
սարում մարդկանց առողջոյթում է բերելու:

Այդ նոյն օրը, ուլեր ցանկանում են կանխագուշակել
իրենց աղազան, բաքնվում են փողոցի մի անկյունում
կամ բանուկ որեւէ այլ վայրում եւ լսում անցորդների խո-
սակցոյթումը՝ դրանց մեջ փնտրելով որոշակի իմաստ՝ կադ-
ված սեփական ճակատագրի եւ աղազայի հետ:

Այս սովորոյթը անվանում են **Ֆալգուե** (կազմված է
Ֆալ «գուշակոյթում» եւ **գուե** «ականց» բառերից): Գոյու-
թյուն ունեն աղազան գուշակելու այլ ձեւեր եւս: Ընդուն-
ված ձեւ է բաւկիւնակը կամ հազարիս փեղ բարկադ գցե-
լը եւ անմանոթ անցորդին այն բացել սալը: Եթե հանգոյ-
ցը բացվում է առանց դժվարութեան, աղա գալիք սարում
բոլոր հարցերը հաջողոյթամբ կուծվեն:

Տարվա վերջին չորեքաքրի օրվա երեկոյան վերցնում են
մի բոլորովին նոր եւ յօգսագրված կուծ եւ «չարը խափա-
նելու» նղասակով այն ջարդում կան առջեւ, իսկ գյուղե-
րում նեւտն են այն սանիից ցած: Այս սովորոյթը անվա-

ՆՈՎՐՈՒԶ

(Իրանցիների «Նոր օրը»)

լյան տննարը, որն աչի է ընկնում մեծ ճգնութեամբ եւ
միճելու օրս էլ օգսագրծվում է Իրանում (լուսնային եւ գրի-
գորյան օրացոյցների հետ միասին): Ըստ արեգակնային օ-
րացոյցի, իրանական Նոր արիւն սկսվում է Ֆարվարդին
ամսվա 1-ից (գրիգորյան տննարով մարտի 21-ից) գարնանա-
յին գիւշերսակասարի օրը, երբ Արեգակը մուտք է գործում
Խոյի համաստեղոյթում (հիւեցնենք, որ հին հայերը եւս
Նոր արիւն Ամանորը նեւ են մարտի 21-ին):

Սասանյան Իրանում Նովրուզի տննակասարութեանը
մասնակցել եւ ավելին՝ այն ղեկավարել են արաները: Այդ
օրը կրակարաններում՝ ասուշաններում, կասարվել են գո-
հաբերութեաններ, տեղի են ունեցել համաժողովրդական մեծ
տննախմբոյթումներ:

7-րդ դարում, Իրանում իսլամի մուտքից հետո, Նովրուզի
տնը ղեկական օրջանակների կողմից մոռացութեան է
մասնվում՝ գոյատեւելով սակայն ժողովրդի ծոցում: Բայց
արդեն 9-10-րդ դարերում սկիզբ առած իրանական վե-
րածննդի շարժումը, ոչ միայն Նովրուզի վրայից մարում է
մոռացութեան փոշին, այլեւ նրա տննակասարութեանը
բարձրացնում մի նոր ասիւնանք: Պասնական այդ փոլում
Նովրուզը տննվել է անգամ Արաքական Խալիֆայոյթյան
մայրաքաղաք Բաղդադում: Չուտ իրանական ժազում ունե-
ցող այս տնը, մուտք գործելով իսլամի տնների շարքը (ուս-
կադդես նրա շիա ուղղոյթյան), սարածվեց նաեւ ոչ իրանա-
կան մահնեղադավան այլ ժողովուրդների՝ այդ թվում քրիս-
տոնեցիներին մեջ, որոնք վերջինիս սկեցին **քոյուտ բայ-
րամ, Նավրուզ բայրամ** (մեծ տնն, Նովրուզի տնն) անուններ-
ը:

Ժամանակակից իրանակազու երկրներում Իրանում, Աֆ-
ղանստանում, Տաշիկստանում Նովրուզը նեւ է դաշտ-
նադդես մարտի 21-ին՝ ըստ Գրիգորյան օրացոյցի, իսկ արե-
գակնային Ֆարվարդինի 1-ին (Աֆղանստանում այս ամիսն
ունի Համա անունը): Այս երեք երկրներում ծիսակարգը մի-
մյանցից առանձնադրեւ եւս չի սարբերվում: Բուն Նովրու-
զի տննին նախորդում եւ հաջորդում են մի քանի նեանա-
վոր օրեր: Տննակասարութեան նախադասարսութեանը սկս-
վում է անցնող սարվա վերջին չորեքաքրի օրվանից, որն
անվանում են **չահարեամբե սուրի** կամ **չարեամբա ախար**
(«որսախոյթան չորեքաքրի» կամ «վերջին չորեքաքրի»:
վերջին անվանումը սարածված է Աֆղանստանում եւ Տա-
շիկստանում): Այդ օրը, մութն ընկնելուն դեւ, տնեի բակե-

րում են **բուգեւեմանի** (բառակցի՝ «կուծկոտութեան»):

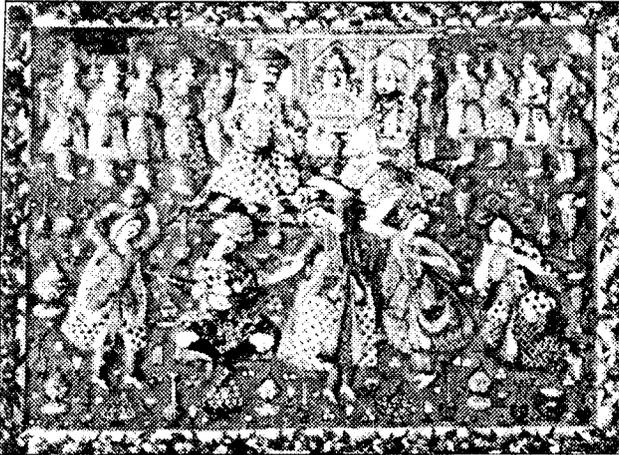
Որոշ կանայք վերցնում են երկաքա թասեր եւ, կանգնե-
լով հարեւանների կամ մտերիւնների տնեի առաջ, գոլով
հարվածում են թասերին: Տաները դարսավոր է դուրս գալ
եւ նրանց հյուրասիրել՝ քաղցրավեցիկով՝ հավասարով՝ որ
գոլաների ձայնից «չարը» չի մոտենում տննը: Արարողու-
թեանն անվանում են **դաշտդանի** (բացառի՝ «գոլախախու-
թեան»):

Հիվանդ ունեցող տնեում այդ օրը հարեւաններից վեր-
րած մերեմերով եւ տնն առաջ թասերին հարվածող կա-
նանց գոլաներով հասուկ, այսոյեւ կոչված «հիվանդի
ճաւ» են դասարստում են բաժնանում աղխաներին՝ հավա-
սարով, որ հիվանդը կառողջանա եւ հիվանդոյթումը գալիք
սարում չի շարունակվի:

Առանց բացառութեան բոլոր տնեում քաղցրավեցիկ եւ
աղանդեր են դասարստում եւ հյուրասիրում տնեկը մյուսին:

Նովրուզի օրը սկսվում է ամաւորյա սեղանով: Սեղանի
վրա դնում են ծաղիկներ, մոմեր, Խայելի, Դուրան եւ, այս-
ոյեւ կոչված, **հաֆթ սինը**՝ դարսակերտնում «ս» կազմով սկս-
վող յոթ մերեմեր՝ սխոնր, խնձոր, քաղցր, քաղցր, կանաչեղեն,
սմախ եւ այլն: Շիրազում ընդունված են դարսակերտնում
«մ»ով սկսվող յոթ մերեմեր՝ մածուն, միրգ, նուշ, ձուկ եւ
այլն: Բացի այդ, հյուրերին հյուրասիրում են մեղրով, ար-
մավով, կարազով եւ դանրով, ինչոյեւ նաեւ փլավի զանա-
զան տեսակներով: Սեղանին ընսանիի անդամների թվով
դրվում են ներկած ձվեր, եւ մոմեր են վառում, որոնք չեն
հանգցնում միմեւեւ նրանց սղաղակելը: Շխում են նաեւ
խունկ եւ **սեփանդ** (անուշահոտ բոյա): Սփռոցին դնում են
մի ոսկյա կամ արծաքյա մետաղադրամ (կամ որոշ քանա-
կոյթամբ փող), ինչոյեւ նաեւ հասուկ ամանի մեջ որոշ
չափով՝ ծիլ արծաքած ցրեն, որոյեւլի գալիք տննիս
առաւ եւ հալուստ լինի:

Ընսանիի բոլոր անդամները, նոր Խագուսներ հազած,
հավաքում են սեղանի շուրջ՝ դիմավորելու Նովրուզը: Երբ
հայտարարվում է նրա զալուսը, երեսները մոտենում եւ
համբուրում են ընսանիի նահադդեսի ձեւերը եւ նրանից
նկերներ ստանում: Այնուհետեւ տնն ավազը մի աղոթք է
կարդում Դուրանից: Տանը փոքր ինչ մնալուց հետո մարդիկ
շատում են շոնրակորեղու իրենց բարեկամների եւ մտերիւ-
ների տննը: Ընդ որում, բարեկամին կամ ընկերոցն առաջի-
նը այցելելը հարգանի նեւն է համարվում: Այցելութեան

Տոնակասարություն. ուս Սեֆելյան Երջանի խճանկար (Թեհրանի ազգագրական թանգարան)

ները և տոնակասարությունները շարունակվում են մինչև Լոր սարվա 13-րդ օրը: Սակայն հիմնական եռուգեղը սովորաբար տևում է հինգ օրից ոչ ավել:

Հետաքրքիր է նաև Լոր սարվա առաջին շաբաթ օրը: Եթե Լովրուզը համընկնում է շաբաթ օրվա հետ, ապա դա հաջողության նշան է համարվում: Մարդիկ ձգտում են Լոր սարվա առաջին շաբաթ օրը ուրախության մեջ անցկացնել, որդեսգի այն երջանիկ սարի լինի: Լոր սարվա 13-րդ օրը իրանցիները սանը մնալը համարում են վատ նշան և ձգտում են այն անցկացնել բնության գրկում, որտեղ սեղաններ են գցում և անցկացնում ուրախ տոնախմբություններ: Այդ արարողությունը կոչվում է սիզդաբեդար («սասներեֆի վաճում»): Այսօրվա ավարտվում է Լովրուզի տոնակասարությունը:

Վ. Ոսկ.

Անվանի գրող, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, ՀՀ ԳԱԱ գրականության ինստիտուտի առաջատար գիտաբանուհի Խաթակ Գյուլնազարյանը հայ գրականության անդաճանում իր հաստատուն տեղն է գրավել թե փոփոխել, և թե մեծահասակ ընթերցողների համար սեղծած իր բարձրարժեք երկերով: Նա հեղինակ է մի քանի սառնյակ մենագրությունների և ուսումնասիրությունների:

Խաթակ Գյուլնազարյանի գրքերից շատերը հրատարակվել են աշխարհի բազմաթիվ լեզուներով, այդ թվում նաև «Օրերի ճանադարհը» եռօրյությունը: Այս վեղը դարսկերենի է քարգմանել իրանահայ մտավորական Վազգեն Թովմասյանը: Թարգմանությունը, սակայն, ցարդ մնում է չհրատարակված և ձեռնագիր վիճակում զտվում է հեղինակի մոտ: Իսկ քարգմանիչ Վազգեն Թովմասյանը, որը ձեռնարկել է այս գործին Շվեդիայում, հետագայում տեղափոխվում է Վերմանիա, որից հետո կտրվում է նրա կառը հեղինակի հետ:

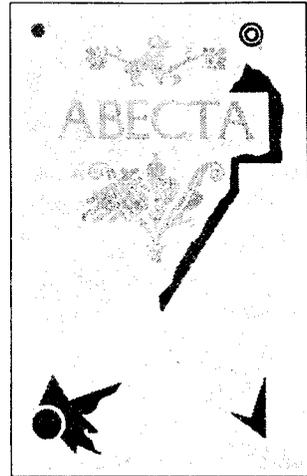
Քննելով քարգմանության դարսկերեն բնագիրը, կարելի է ասել, որ այն կատարված է բավական լավ մակարդակով, սակայն, բնական է, կարիք ունի որոշ խմբագրման:

«Իրան-նամեն» դիմում է իրանահայ համայնքին, հայ գործարար մարդկանց և հրատարակիչներին՝ օգնել գրողին տպագրելու այս քարգմանությունը, որն, անկասկած, լավ կընդունվի դարսիկ ընթերցողների կողմից:

Խմբ. Խորհուրդ

Ավեսա. հիմների բնականի Վրդեպատից.

քարգմանությունը բնագրից Իվան Սեբրին-Կամենսկու. Մոսկվա, «Դրուբա նարոդ», 1993, 206 էջ- ուսերեն

Ավեսան՝ գրադասականության սուրբ գիրք, որի հիմնադիրն է Չրադաս մարգարեն, ձեռագրվել է ըստ երեսույթին, մ.թ.ա. երկրորդ և առաջին հազարամյակների սահմանագծին, նոր կրոնի առաջացմանը զուգընթաց: Այն կազմված է բազմաթիվ մասերից, որոնցից ոչ բոլորն են մեզ հասել: Ավեսայի ամենահնագույն հասկածները՝ այսպես կոչված գաբաները, վերագրվում են ուղղակի մարգարեին և կազմում են մոտ 900 տող: Գաբաները միեւնույն ժամանակ Ավեսայի ամենախրթին ու դժվար հասկանալի մասերն են: Դրանք մտնում են գրադասական դասարանի՝ Յասնայի կազմի մեջ:

Բացի Յասնայից, որն ամփոփում է ընդհանուր առմամբ Չրադասի ուսմունքի հիմնական էությունը, Ավեսայի կազմում հետագայում ընդգրկվել են նաև մի շարք օրհներգեր (յաեսթեր)՝ նվիրված նախագրադասական իրանական աստվածություններին, որոնցից մի քանիսը (Սիթրան, Յիման, Յաոման, հնդ, Սոմա) դասվում էին դեռևս հնդիրանական ընդհանրության ժամանակ: Յաեսթերն իրենց բնույթով, թերևս, Ավեսայի ամենահետաքրքիր հասկածներն են՝ նախ սյուսթի, այնուհետև նրանցում արտադրված իրանական կրոնահավատալիքային տարրերի, դասթեոնի մասին եղած նյութերի առումով և, ի վերջո, նաև լեզվական հարսության (բառադասար ելլն) տեսակյունից: Այն դեղմում, երբ Գաբաների մոտ կեսն է փոփոխեցն հնարավոր հասկանալ, իսկ մեկ երրորդը ընդհանրապես մնում է մութ և անբացատրելի: Ի դեպ, որոշ հեղինակներ հավկած են այդ հասկածները համարելու

ժամանակակա բարբառաներ: Ինչպես, ներկա հրատարակության մեջ առաջին անգամ ուսերեն են քարգմանվել մի շարք կարեւոր յաեսթեր՝ նվիրված **Ահուրա-մազդային** (հյ. Արամազդ), **Արդի-սուրա Անահիտային**, **Արեւին**, **Տիգրիային**, **Սիթրային**, **Վրդեբրազմային** (հյ. Վահագն), ելլն:

Թարգմանությունը չնայած բանասեղծական է, սակայն ձգրիս կերպով արտադրում է բնագրի իմաստը: Տրվում են նաև մանրամասն ծանոթագրություններ: Փորձ ունի ընդարձակ առաջաբան, որտեղ ամփոփ կերպով ներկայացված է գրադասականությունը և Ավեսան՝ որդես այդ ուսմունքի սուրբ գիրք:

Սանկս Պետերբուրգի դեպքական համալսարանի իրանագիտական ամբիոնի վարիչ, բանասիրության դոկտոր, դոկտոր Իվան Սիխայլովիչ Սեբրին-Կամենսկու այդ գիրքը մեծ ավանդ է իրանագիտության մեջ: Այն Ավեսայի՝ հին Իրանի և համախարհային դասականփիլիսոփայության մտքի այս մեծագույն հուշարձանի յուրովի մի մեկնություն է, որը դարձնակում է բազմաթիվ նոր ընթերցումներ և եզրահանգումներ: Ավեսան քարգմանելը հեշտ բան չէ. այն հասկանալու համար դասադրվում է հիմնարար գիտելիքներին: Իրանագիտության և հնդեւրոպական դասականփիլիսոփայության բանասիրության ու համեմատական կրոնագիտության բնագավառներում, նաև, անշուշտ, գիտական լայն երուդիցիա:

Այս աշխատությունը, բացի գիտականից, ներկայացնում է նաև որոշակի գեղարվեստական արժեք և կարող է հետաքրքրել ուսերենին տարադեմեր ընթերցող Երջաններին:

Գ. Աս.

Արշակ Փոյադյան
պատմագիտության քեկնածու

Իրանի նվաճումը արաբների կողմից

(համառոտ ուրվագիծ)

632 թ. մարզաբնի անակնկալ մահից հետո կազմավորվեց արաբական խալիֆայությունը (խալիֆա նշանակում է գլխավարին, հաջորդողն այլն): Առաջին չորս խալիֆաները՝ Աբու-Բահր (632-644 թթ.), Օմար Բին Խալիֆ (634-644 թթ.), Օսման Բին Աֆֆանը (644-656 թթ.) և Ալի Բին Աբի Քալիբը (656-660 թթ.) համարվեցին «Ռաշիդին» (արդարադատ, արդարամիտ): Ահա հենց այս նույն արդարադատ խալիֆաների օրոք սկսվեցին արաբական ռազմական լայն ծավալումները Արաբիայի սահմաններից դուրս, որոնց մասնակցություն քերեցվեց նաև Իսլամի համայնքի հակառակորդ ցեղերն ու բնակչության զանազան խավերը: Հարեյան ժողովուրդների դեմ անարդարացի այդ դաժանագործությունները «Ղուրան»-ում դիտվում են իբրև խաղաղ միջոցառումներ՝ ուղղված աբխազիում կայուն ու օրինակելի հասարակարգ ստեղծելուն և այլն: Չարմառակն այն է, որ մեր օրերում ես արաբ իսլամազետներն արդարացում են այդ նվաճումները և զսնում, որ «դաժանագործ հասարակական անհրաժեշտություն է», որով լուծվում են սոցիալական խնդիրները և աղախովվում է խաղաղությունը երկրագնդի վրա:

Արաբական այդ «արդար, խաղաղ» դաժանագործությունների հետևանքով Իսլամը դարձավ անծայրածիր սարժների ժողովուրդների կրոնը: Մի ֆանի փուլերով իրականացված արաբական նվաճումների ամենաարդյունավետ քաղաք Օմար խալիֆայի գահակալության սահմաններն էին: «Մահմեդական նվաճումները», ինչպես որանք անվանում է արաբական դասագրությունը, սարքեր ճակատներում սկսվեցին գրեթե միեւնույն ժամանակ: 633-642 թթ. իսլամի դրոշի ներքո ձեռնարկված ռազմական հարձակումների ընթացքում արաբներին հաջողվեց նվաճել Պաղեստինը, Սիրիան, Վերին Միջագետքը (Ջազիրան), Եգիպտոսը և այլն: 640 թ. փորձ կատարվեց նվաճելու Այսրկովկասը: Արաբների հիմնական հակառակորդներն էին Սասանյան Իրանը և Բյուզանդական կայսրությունը: Վերջինիս հետ առաջին բախումը տեղի ունեցավ 633 թ. Մեռյալ ծովի հարավում՝ Վադի ալ-Արաբում և Կազայի քաղաքում, որի հետևանքով Բյուզանդիան արաբներին պիտի ցուցաբերեր ռազմապետական դաժանագործությունները ևս: Սիրիան, Պաղեստինը, Եգիպտոսը և այլն: 637 թ. արաբները նվաճեցին Երուսաղեմը, իսկ 638 թ. Անտիոքը: Այսպիսով, մինչև 8-րդ դարի սկզբները արաբները հեռուներ Բյուզանդիայից խլեցին նրա տիրույթների կեսը երրորդը՝ Սիրիան, Պաղեստինը, Եգիպտոսը և Հյուսիսային Աֆրիկան: Սիրիայում դարձան իսլամի հենք, բուլաղան Բյուզանդիայի դիրքերը նաև մյուս քաղաքներում, այդ թվում Վերին Միջագետքում և Հայաստանում: 639 թ. Օմար խալիֆայի հրամանով արաբական զորքերը Իյադ բին Ղանամի գլխավորությամբ նվաճեցին Միջագետքի քե՛ իրանական և քե՛ բյուզանդական բաժինները: Աղա, 640 թ., նրանք ներխուժեցին Հայաստանի կենտրոնական մասերը:

Այնուամենայնիվ, ինչպես նշվեց, նվաճողների գլխավոր թեմանին Սասանյան Իրան էր, որի կենտրոնում ռազմական հարձակումները ծագրվել էին դեռևս Աբու-Բահր խալիֆայի ժամանակ: Սկզբնաղբյուրների սվյալներից երևում է, որ սակավին 633 թ., Արաբիայում առ-Ռադդայի (կամ՝ առ-Ռիդդայի) «հավաստագրություն» արժանի ջախջախելուց հետո, սկսվեց արաբների դարձական արշավանքը: Նույն թվականի մարտ-ապրիլ ամիսներին, Աբու-Բահրի հրամանով, սկսվեց զորավար Խալիֆ բին ալ-Վալիդը Յամամայից ուղևորվեց Իրաֆ: Նրան միացան Շայբան ցեղի առաջնորդ Աբու Մուսա Մուսաննաբին ալ-Հաբիսին և թայ ու թամիմ ցեղերի աբխազները: Նվաճելով իրանական մի ֆանի ռազմական կետեր, արաբական զորքը հասավ Հիրա, որի դաժանագործ բնակիչները գլխա-

ցավ 633 թ. Մեռյալ ծովի հարավում՝ Վադի ալ-Արաբում և Կազայի քաղաքում, որի հետևանքով Բյուզանդիան արաբներին պիտի ցուցաբերեր ռազմապետական դաժանագործությունները ևս: Սիրիան, Պաղեստինը, Եգիպտոսը և այլն: 637 թ. արաբները նվաճեցին Երուսաղեմը, իսկ 638 թ. Անտիոքը: Այսպիսով, մինչև 8-րդ դարի սկզբները արաբները հեռուներ Բյուզանդիայից խլեցին նրա տիրույթների կեսը երրորդը՝ Սիրիան, Պաղեստինը, Եգիպտոսը և Հյուսիսային Աֆրիկան: Սիրիայում դարձան իսլամի հենք, բուլաղան Բյուզանդիայի դիրքերը նաև մյուս քաղաքներում, այդ թվում Վերին Միջագետքում և Հայաստանում: 639 թ. Օմար խալիֆայի հրամանով արաբական զորքերը Իյադ բին Ղանամի գլխավորությամբ նվաճեցին Միջագետքի քե՛ իրանական և քե՛ բյուզանդական բաժինները: Աղա, 640 թ., նրանք ներխուժեցին Հայաստանի կենտրոնական մասերը:

Այնուամենայնիվ, ինչպես նշվեց, նվաճողների գլխավոր թեմանին Սասանյան Իրան էր, որի կենտրոնում ռազմական հարձակումները ծագրվել էին դեռևս Աբու-Բահր խալիֆայի ժամանակ: Սկզբնաղբյուրների սվյալներից երևում է, որ սակավին 633 թ., Արաբիայում առ-Ռադդայի (կամ՝ առ-Ռիդդայի) «հավաստագրություն» արժանի ջախջախելուց հետո, սկսվեց արաբների դարձական արշավանքը: Նույն թվականի մարտ-ապրիլ ամիսներին, Աբու-Բահրի հրամանով, սկսվեց զորավար Խալիֆ բին ալ-Վալիդը Յամամայից ուղևորվեց Իրաֆ: Նրան միացան Շայբան ցեղի առաջնորդ Աբու Մուսա Մուսաննաբին ալ-Հաբիսին և թայ ու թամիմ ցեղերի աբխազները: Նվաճելով իրանական մի ֆանի ռազմական կետեր, արաբական զորքը հասավ Հիրա, որի դաժանագործ բնակիչները գլխա-

հարկի (ջիզյա) խոսքը գրե-
 սարի հանձնառու լինելով,
 հանձնեցին ֆալաբը: Ըստ
 արաբ մատենագիրների, այդ
 գուժարը Իրաֆի վերջված
 առաջին գլխահարկն էր: Ա-
 րաբները հեզգետես գրավե-
 ցին Օթուք, Մազարը, Վալ-
 ջը, Ջենդավարը, Գուրանը,
 Հորմուզգետը, Օլեյսը, Ան-
 զեյսան եւ այլն: Արաբա-
 կան զորքի աննախընթաց
 հաջողությունները Միջա-
 զետեֆի ներհամասում (ուս-
 րավում) էլ ավելի արեցին
 Մասանյան ղեկավարի
 ղապասակներն ու անհանգս-
 տի ղազմակազմության երկ-
 դարակազմությունն ու դայֆա-
 րը հանուն իշխանության,
 ինչը նդասում էր արաբնե-
 ռի խորացմանը իրանական
 սիրույթներում, որտեղ Եսա-
 կան զորքը մի Եսաֆ ճակա-
 սամարտի մասնակցություն
 չբերեց:

Հրա ֆաղաֆի գրավումով
 արաբները դեղի հյուսիս
 Եսաֆից համար ուսգու-
 կան անոր բազա ռազմե-
 ցին Եփրատի վրա: Աբու-
 Բահրի հրամանով Իրաֆից
 Միհա մեկնեց Եսաֆի քին
 ալ-Վալիդը: Աս-Սաֆալի
 (Բաբելոն) նվաճած Երան-
 ների (Հրա ֆաղաֆ-Կենտրո-
 նով) կառավարիչ նշանակ-
 վեց Աբու Մուսա քին ալ-
 Հարիսին, որին 634 թ. գար-
 նանը ենթարկվեց ողջ Բա-
 բելոնը՝ ընդհուպ մինչև
 ղարակազմի ճոցի հարա-
 վային Երանը եւ Տիգրիսի
 արեւելյան մասը: Նվաճ-
 ված Երաններում Եսաֆ-
 նակվում էր հասարակական
 դայֆարը, որի հետեւանով
 արաբները առանձին վայրե-
 րում անհաջողություններ ու-
 նեցան եւ սկսեցին անհան-
 ջել բողոքելով որոշ անու-
 րություններ: Նման անհաջո-
 ղություններին նդասում
 էին այստեղ բուն արաբների
 միջոցի առաջացած հակա-
 մարտությունն ու դժգոհու-
 րությունը: Այդ հարցով խիստ
 մտադրվեց նորընտրված
 խալիֆան՝ Օմարը, որն Իրան-
 կան ճակատ ուղարկեց նոր
 զորախմբեր՝ արաբական ա-
 տանձին ցեղերի աշխարհա-
 զորայիններ: 635 թ. Եփրա-
 տի արեւմտյան ափերին ար-
 աբական զորքի թիվը հա-
 սավ 30 հազարի: Համալր-
 ված սահմանդակով զորքը
 մի Եսաֆ կարեւոր հարա-
 նակներ սարավ եւ վերան-
 վաճելով որոշ սիրույթներ,
 կրկին դարձավ ներքին Մի-
 ջազետեֆի սերն ու սիրականը:
 Եւսով Օմար խալիֆայի

հրամանով Իրաֆ ուղարկվեց
 նոր զորք՝ Նասուֆ ցեղի ա-
 ռաջնորդ, Մուհամմադ մար-
 զարեի կողմնակից Ուրբա
 բին Ղազվանի գլխավորու-
 րյամբ: Ըստ արաբ ղազմիչ
 աղ-Գինավարիի, նոր զո-
 րահրամանասարն իր նվա-
 ճողական առաքելությունը
 ղեկ է ավարտեց գրավելով
 Ահվազը (Խուզիսանը), որ-
 տեղից իրանական զորքը
 միշտ համալրում էր սա-
 նում: Ուրբա բին Ղազվա-
 նի հիմնական խնդիրն էր
 նաեւ Օթուքի վերջնական
 գրավումը: Իրականացնելով
 այդ, նա հարձակվեց նաեւ
 Մազարի վրա: Արաբական
 զորքը սկսեց միաժամանակ
 գրավումներ կատարել Տիգրի-
 սի արեւելյան ափին: Սա-
 կայն 636 թ. Իրաֆի նվաճ-
 ված հասվածներում վերսկս-
 վեցին ժողովրդական ուժեղ
 հուզումները, որոնց օժան-
 դակեց իրանական կանո-
 նավոր բանակը: Արաբները
 մի անգամ եւս սկսեցին
 անհանգստի բողոքելով Անթա-
 րը, Հրան եւ այլն: Ստեղծ-
 ված ծանր վիճակի մասին
 Աբու Մուսաննա քին ալ-
 Հարիսին հասուկ նամակով
 հայտնեց խալիֆա Օմարին,
 որն էլ ձեռնամուխ եղավ ի-
 րանական ճակատ ուժեղ ու-
 ղարկելու գործին: Նոր ճա-
 կասամարտ սալու նդասա-
 կով, խալիֆան նվաճված
 բոլոր սարածքներին արաբ
 կառավարիչներին կոչ արեց
 զորաջոկասներ ուղարկել
 Մադինա: Իսկ Իրաֆի սահ-
 մանազխից զսնված զորա-
 բաժանումներին հրամայեց
 անհատաբար միանալ քին ալ
 Հարիսին: Աղ-Գինավարին
 ընդգծում է, որ Օմարի կոչ-
 րով Մադինայում կուսակ-
 վեց ֆան հազար մարդ, ո-
 րոնց հրամանասար նշա-
 նակվեց Մուհամմադի ա-
 ռաջին զինակիցներից մեկը՝
 Մաադ Աբի Վալասարը եւ
 հրամայեց Եսաֆի Իրաֆ:
 Այս նոր զորքի թվաքանակի
 վերաբերյալ արաբական
 աղբյուրները հաղորդում են
 սարքեր սլյակներ: Գեղի Ի-
 րաֆ կասարած երթ ընթաց-
 քում Մաադին միացան ար-
 աբական սարքեր ցեղերի
 ջոկասներ: Իրաֆում վի-
 վորված Բին ալ-Հարիսիի
 մահից հետո Մաադը նշա-
 նակվեց արաբական զորքի
 գլխավոր հրամանասար:
 Մադինայի արժույթը ծրագ-
 րեց նոր ճակասամարտ, որով
 ղեկ է վճռվեց արաբների
 ռազմական ժախլությունների
 հետագա ընթացքը Իրանի

դեմ: Խալիֆայի հրամանով
 բյուզանդական ճակատից
 այստեղ փոխադրվեցին ա-
 տանձին զորախմբեր: Նոր
 ճակասամարտ սալու համար
 Մաադը նշակեց նոր սակ-
 տիկա եւ բանակը բաժանեց
 սասը սուրբաժանումների,
 որոնցից յուրաքանչյուրին
 նշանակեց առանձին հրա-
 մանասար: Նոր ճակասա-
 մարտի հեռ կաղված արա-
 բական ղազմագրության ա-
 մենախոսքը ներկայացուցիչ-
 ների մեկի՝ աբ-Թաբարիի
 հաղորդումներից մեկում
 ընդգծվում է, որ Մաադի
 նշանակած ռազմական սխե-
 ման կատարվեց Օմարի
 հրամանով: ճակասամարտի
 նվաճած օրը արաբական զոր-
 քը Եսաֆից դեղի Կադիսի-
 յա (ալ-Կադիսիյա, այժմ-
 մյան Նազաֆի արեւմտյան
 մասը): Խալիֆան մինչ այդ
 ուղիուղով հետնում էր մահ-
 մեդական զորքի տեղաշար-
 ժերին, անմիջական կաղ
 ղախումներով Մաադի հետ:
 Մասանյան արժայատու-
 մի վերջին ներկայացուցիչը
 Հակեբեր Երրորդը, իր հեր-
 քին, հարկադրված եղավ
 Կադիսիյայի ճակասամար-
 տի համար դուրս բերել Ե-
 սաֆան, քերես, ողջ բանա-
 կը: Իրանական զորքի գլ-
 խավոր հրամանասար Ռու-
 սանը Եսաֆից Մաբաբ, որ-
 տեղից էլ Կադիսիյա: Արա-
 բական սկզբնաղբյուրների
 նյութերը ցույց են տալիս, որ
 Մաադի ղազմիկներն սկս-
 վեցին բանակցություններ
 վարել ոչ միայն Ռուսամի,
 այլեւ 16-ամյա Հակեբեր Ե-
 րրորդի հետ: Թեեւ այդ հա-
 ղորդումները մեզ էական ոչ-
 չինչ չեն տալիս արաբա-ի-
 րանական բանակցություն-
 ների մասին, սակայն դար-
 գորոշ կերպով վկայում են,
 որ երկու կողմերն էլ նսավա-
 խություն ունեին նոր ճակա-
 սամարտի ելքի նկատմամբ:
 Այստեղով, 636 թ. ռազ-
 մական դանդաղ գործու-
 նությունից հետո սկսվեց
 Կադիսիյայի հայտնի ճա-
 կասամարտը: Տեղի ունեցան
 չսեսնված քեծ մարտեր, որ
 մի ֆանի օր աչքի ընկան ի-
 րանական զինվորներն ու
 փղերը: ճակասամարտի վեր-
 ջին օրերին նախաձեռնու-
 րյունը լրիվ անցավ արաբ-
 ներին: Չնայած երկու կող-
 մերն զգալի թվով զոհեր
 տվեցին, սակայն Ռուսամի
 սղանությունը խուճաղի
 մասնեց իրանցիներին, ո-
 րոնց առանձին հրամանա-
 սարությունների դիմադրու-

րյունը չկանխեց արաբների
 ուժեղ հարձակումը: Եսա-
 կան զորքն սխտոված նա-
 հանցեց դեղի Մասանյան
 Իրանի մայրաքաղաքը՝ ալ-
 Մադային (Կեսաֆիճն կամ
 Տիգրոն):
 Արաբական բանակը, ո-
 ռի գործողություններին ա-
 խույժ մասնակցեցին մեծ
 թվով ֆոյվոր ցեղեր եւ այլ
 ջոկասներ, Կադիսիյայում
 սարավ խոսք ու կարեւոր
 հարաբանակ, որն էլ բեկում
 առաջացրեց Իրանի դեմ մղ-
 վող ղազմագրություն: Այս
 հարաբանակ էլ, ավելի
 նդասական սալուց դարձեց
 Մադինայի արժույթի ռազ-
 մական ծրագրերն Իրանում:
 Ինչո՞ւն ընդգծում են արաբ
 հեղինակները, ղազմագրու-
 կան գործողությունների
 հարաբանակ ավարտ աղա-
 հովելու համար անհրաժեշտ
 էր ջախջախել իրանական
 երեք անդրությունները՝ Ֆար-
 սը, Իսֆահանը եւ Ասրղա-
 սանը: Մասնից Իսֆա-
 հանն էր գլխավոր կեցը, որի
 դեմ էլ ծրագրվեց մահմեդա-
 կանների առավանգը: Հե-
 սաղնդելով իրանական զոր-
 քերին, նրանք հիջրայի 16 թ.
 (637 թ.) Մաադ ամսին
 ներխուժեցին Մասանյան
 ղեկավարի մայրաքաղաք
 ալ-Մադային (Տիգրոն):
 Հակեբեր Երրորդն իր գե-
 դասանի եւ ղալասական-
 ների հետ փախուսի դիմեց
 մեկնեց Հուլվան, մայրաքա-
 ղաֆի կառավարիչ եւ զորքի
 հրամանասար նշանակելով
 Ռուսամի եղբորը՝ Խուրա-
 զադին: Սակայն՝ աղա-
 դյունը: Տիգրոնի բնակչու-
 րյունը նույնպես հեռացավ
 բաղաֆից: Նույն թ. արաբ-
 ները գրավեցին Ջալուան,
 ինչը վսանգի սակ դրեց ի-
 րանական այլ նահանգներ՝
 առաջին հերթին Մարաս-
 սանը: Եսաֆահը Ջալուա-
 յի հանձնվելուց հետո Հուլ-
 վանից մեկնեց Դում (Կում)
 եւ Բաբան: Արաբական
 զորքը Եսաֆից դեղի Հուլ-
 վան եւ 637 թ. նվաճեց
 այն: Հուլվանը Բաբելոնի
 եւ Մարասանի սահմա-
 նագծում՝ ալ-Մաադի եւ
 Ջիբալի միջոց այն կարեւոր
 կետն էր, որտեղից ղեկ է
 գաղաղվեցին արաբների
 ռազմական ժախլություններն
 Իրանում:
 Մասանյան ղեկավարի
 ենթակա սիրույթներում ար-
 աբական առավանգը կա-
 սարվում էին մի ֆանի ուղ-
 դությունը: Նրանցից կարե-
 տուրներից էին Տիգրիսի արե-

ելյան եւ արեւմտյան ափերով դեղի հյուսիս սանդուղիները: Արաք մասեմազիները Թաբրիսի եւ Մոսուլի (Նիսիս) նվաճումը թվագրել են հիջրայի 16 թ. ջանադ ամսին (637 թ.): Միջագետքի հյուսիսային գոտիներում արաբների դեմ հռոմեացիների հետ համապայման հարկերի եւ այլ ցեղեր: Սա'ադի հրամանով արաբական զորքը Թաբրիսը դառնալով բառատուն որ եւ հռոմեացիներին ստիպեց նահանջել, որից հետո վերստին

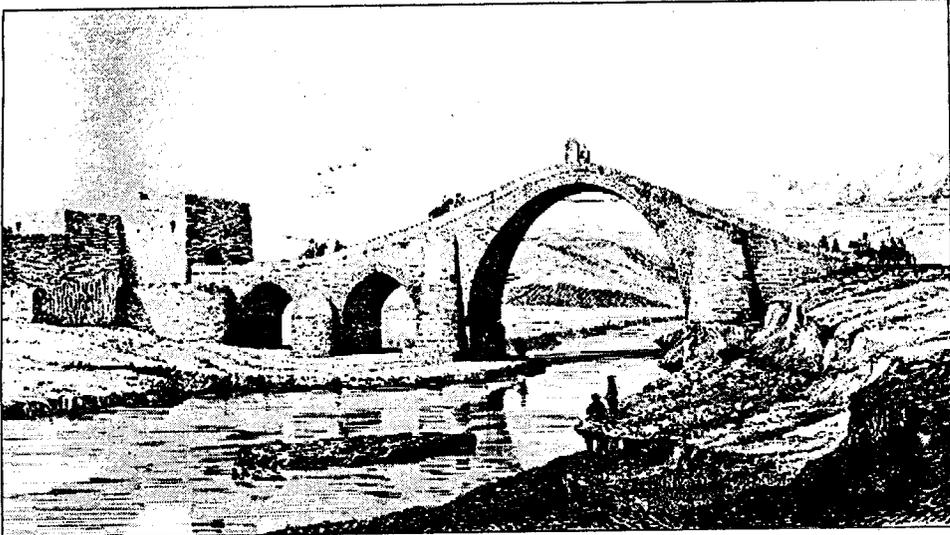
երջաններում ցեղերի վերականգնման քաղաքականությունը կիրառվեց արավանի սկզբից եւս: Այդ նպատակով էլ ծագրվեց Իրաքում Զուհա եւ Բասրա քաղաքների կառուցումը: Ուսումնական այս ճանապարհների կառավարիչները կասարում էին Խալիֆայի հրամանները, զանազան հարկերը, արեւելյան ռազմաճակատը համալրում զորքով եւ այլն:

Այնուամենայնիվ, դասերազմական զորոտությունների ընթացքն այնքան էլ

հաջողությունները Հորնոգանին հարկադրեցին կենդանացնել իրենց ժամանակը: Սակայն, երբ Բասրայի ջոկատները վերադարձան, սարաճախյան բաժանումների հարցում նա կոնֆլիկտների մեջ մտավ արաբական ցեղերի հետ: Վերջիններիս հակահարված հասցնելու համար, ինչպես նախ է արթաբարին, Հորնոգանը «դիմեց ֆրեդի օգնությանը»:

Հորնոգան Բին Ջուհայրի գլխավորած արաբական զորքը մտավ Խուզիսան եւ ջախջախելով Հորնոգանին

վերջին հույսն էր, որը դեռ է վճռել արաբախոսի լիցեյից: Գաղափարները, ճակատամարտի ելքն, անկասկած, նույնքան կարեւոր էր արաբական կողմի համար: Սա'ադի հաղորդումներից Խալիֆան տեղեկություններ ուներ Նեհավենդում դարակական զորաբաժանումների մասին: Նրա հրամանով արաբական զորքի հրամանատար նշանակվեց Մուհամմադի զինակից Նու'ման բին Մուկարիբը, որը, դասնիչ Ահմադ ալ-Զուհրիի խոսքերով, Իրաքի Հուլվանի, Կարասի (Զեյնուբ-Եսա) ճանապարհով արժվեց Մարասան եւ անեցավ Նեհավենդի արվարձաններին: Տեղական բնակչությունը սարսափահար փախուստի դիմեց եւ մինչեւ Նեհավենդ արաբական զորքը գրեթե դիմադրության չհանդիմեց: Այստեղ էլ սկսվեց ճակատամարտը: Տեղի ունեցած թե՛ մարտից մեկուն զոհվեց արաբ հրամանատարը՝ Նու'ման բին Մուկարիբը, որին փոխարինեց եղբայրը՝ Նու'այմը: Պարակական զորքերը կամաց-կամաց սկսեցին նահանջել դեղի Համադան: Բրավելով Նեհավենդը, արաբները ուղեւորվեցին Համադանի կողմը եւ այն համարյա անակն դիմադրության գրավեցին:

Սասանյան Երջանի կամուրջ

չյալ ցեղերը անվստահության գիր խնդրեցին: Նույն թվականին ձեռնարկվեց Մոսուլի նվաճումը: Այս առթիվ հարկ է ավելացնել, որ Մոսուլի նվաճման արեւելքից եւս սույոգ չէ: Որոշ կարծիքներ կան, որ այն նվաճվել է հիջրի 20 թ. (640 թ.) Ուրբա բին Ֆարադի կողմից: Անորոշություն կա նաեւ այն հարցում, թե արաք ո՞ր զորավարն է նվաճել Մոսուլը: Ինչեւէ, արաբական զորքը Տիգրիսի երկու ափերով Եւրֆայից դեղի հյուսիս եւ նվաճեց Նիսիսի երկու ամրոցները: Դրանց հաջորդեց մարզի ֆրակական Երջանների գրավումը:

Խոսելով արաք զորահրամանատար Ուրբա բին Ֆարադի ռազմական ծավալումների մասին, Իբն ալ-Ֆակիհը ընդգծում է, որ նա ձեռնարկեց Մոսուլի մարզի գաղութացումը եւ իրականացրեց այնտեղ արաբական ցեղերի վերաբնակեցումը: Նեւեմ, որ նվաճված

գոհացուցիչ չէր Մարասանի լեռնային Երջաններում: Այս հանգամանից դեռ էլ բացարձակ ոչ միայն աշխարհագրական դժվարին դայմաններով, այլեւ բնակչության կասադի դիմադրությանը: Սա այն սարսափն էր, որը արաբական աղբյուրներում հայտնի է «Ջիբալ» (Լեռներ) անունով եւ գլխավորապես բնակեցված էր իրանալեզու ֆոլոններով: Իրանա-իրաքյան լեռնային այս սահմանագոտիներում 637 թ. նկատվեց ռազմական ժամանակավոր դադար: Դրան զուգահեռ բուռն վերելքով դեղից զարգանում էին վերին Միջագետքում եւ այլուր: 637 թ. վերջերին եւ 638 թ. արաբները սկսեցին խորանալ Խուզիսանում դեղի կարեւոր երկու ամրոցները՝ Մամազիրը եւ Նահրեթիրը: Այստեղ ուժեղ դիմադրություն սկսեց ցույց տալ իրանական աշխարհազոր Մարզուդան Հորնոգանի գլխավորությամբ: Արաբական զորքի շեղումից

ու նվաճելով Մուկ ալ-Ահլազը՝ անրացավ Խուզիսանի լեռներում մինչեւ Թուսթար (Շուսթար): Այնուհետեւ մահմեդական զորքն սկսեց հետադուրեւ Հորնոգանին եւ սա ստիպված հաճախություն խնդրեց, որն ընդունվեց արաբների կողմից մի քանի Երջանների՝ Մուսի (Շուս), Ջունդի-Սաբուրի (Գունդի-Շադուր) եւ այլոց գրավման դայմանով: Հաճախության դայմանագրով արաբները եւս դարձան վերջին Հորնոգանին օգնել «Ֆարսի ֆրեդի արաբների» դեղիում:

Արաբների առաջխաղացումը կանխելու նպատակով Շահնուսահ Հազկերտ Երուրդը որոշեց Նոր ճակատամարտ սալ: Դրա համար ժողովրդական զանգվածներին կոչ արեց ելնել եւ ես մղել հարկ նվաճողներին: Իրանական նահանգներից մեծ ուժեր կուսակցվեցին Մարասանի կենտրոնում՝ Նեհավենդում: Այս ճակատամարտը Սասանյան արքունիքի

Այստիպով 641-642 թթ. Նեհավենդում մահմեդական բանակի փայլուն հաղթանակով ելք բացվեց Իրանի խորքը: Այս ճակատամարտն իր դասական նշանակությանը, հիրավի, կարելի է համարել երկրորդ Կադիսիայ: Նրա անեմաճար հետեւանին այն էր, որ ֆայախյից հարված հասցրեց երկրի բնակչության համախմբմանն ու միավորմանը, ջարդեց նրա դոկտրինայի ուժերը, սնվեցին որ շուսով երկրի արեւելյան դավադրաբար սղանվեց նաեւ Հազկերտ Երուրդը՝ գրադաճական Իրանի վերջին գահակալը: Սկսվեց Իրանի դասնության մոր փուլը՝ իսլամական Երջանը:

Նեհավենդի ճակատամարտից հետո այլեւ ճանադարից բաց էր նորաստեղծ կրոնի համար դեղի Կենտրոնական Ասիա եւ Հեռավոր Արեւելք: Իրանի նվաճումով վերացավ, փաստորեն, իսլամի համաշխարհային սարսափը իսլամադարձ ամենեւեմ խոչընդոտը: ■

Վարդան Ռսկանյան

Փաւսոններ (Աֆղաններ)

Ընդհանուր տեղեկություններ. Փաւսոնները կամ աֆղանները Միջին Արեւելի իրանական ժողովուրդներից են՝ Աֆղանստանում ամենամեծաքիվը, իսկ Պակիստանում բնակ երկրորդը (փանջաբցիներից հետո): Այս ժողովրդի համար ընդունված աֆղան (արաբ. հոգն. աֆաղիճա) անվանումը գործածության մեջ է մտել առավելապես սաջիկների և Պարսիկների միջոցով: Դեռևս մինչև 19-րդ դարը փաւսոնները իրենք իրենց սակավ ղեղմեցում են աֆղան անվանել: Անյսփռ բոլոր ցեղայամբերի կողմից ընդունված ինքնանվանումը. **փաւսոն**, բարբառային արբերակներով **փըւսոն**, **փախսոն**, **փոխսոն** է հոգն. **փաւսանը**, **փախսանը**: Լոգարի օրմուրները նրանց կոչում են **բաւ**, իսկ Քանիզուրամի օրմուրները աֆղանական վազիրի ցեղին չալխ են հրահ անվանումը: Փաւսոնները **բաւ** անունով են հայտնի նաև իրենց մեծավոր հարևան փաւսոններին: Հնդարիական ժողովուրդների (փանջաբցիներ, սինդիցիներ, ջասեր, գուջարներ) միջավայրում փաւսոններին կոչում են **ռոհիլա**, **ռոհելա** (բառացիորեն՝ **լեռնցի**) կամ **դաքհան**: Վերջինս փաւսոն անվան հնդկականացված ձևն է, որն էլ անցել է անգլերենին pathan ձևով, գիսական և հաղափական գրականության մեջ հաճախ գործածվելով մասնավորեցված իմաստով միայն Պակիստանի (նախկին Բրիտանական Հնդկաստանի) փաւսոնների համար: Ռուսալեզու գրականության մեջ օգտագործվել է avgan անվանումը: Ներկայումս համարվել իմաստներով գործածական են թև **афган** և թև **пуштын** (վերջին երջանում ավելի ճշգրտված) անվանումները: Դարասկզբի հայ մամուլում հանդիպում են **ավղան**, **աֆղան** ձևերին:

Աֆղանստանում փաւսոնները զբաղեցնում են լայնածավալ գոտի, որը երկրի հարավ-արևելյան սահմաններից, Քունարի հովիտից և Ջալալաբադի երջաններից Դազնա-Կանդահար-Չամիհնդավար գծով ձգվում է դեղի արևմուտք՝ հյուսիսում հասնելով Հերաթի երջան, իսկ հարավում՝ ընդգրկելով աֆղանա-դակիստանյան սահմանագիծը՝ բացառությամբ Ռեկիստանի երջանի: Աֆղանստանի փաւսոնաբնակ գոտին զբաղեցնում է Կանգահար, Լադյան, Լոգար, Պաֆսիա Պաֆսիկա նահանգները, Քունար նահանգի հարավը, ինչդեռ նաև Չաբուլ, Կանդահար, Հիլմանդ, Նիմրուզ նահանգների հարավային և հարավ-արևելյան երջանները: Բացի այս, փաւսոններն առանձին զանգվածներով ցրված են երկրի հյուսիսային և հյուսիս-արևմտյան մի քանի եր-

ջաններում ևս: Պակիստանում փաւսոնների բնակեցման արածները ձգվում են երկրի հյուսիս-արևելքից՝ Հինդուկուտում գտնվող Սվասից, Բաջալից, Չիսրալից սկսած մինչև Բալուչիստան նահանգի հյուսիս-արևելյան Շոբ Երջանը:

Այդդիտվ դակիստանաբնակ փաւսոնները զբաղեցնում են գլխավորապես երկրի Սուրա Սարհադ նահանգը (Սահմանային նահանգ. փաւսոն ազգայնականներն այն կոչում են Փաւսոնիստան): Փեւավար կենտրոնով հանդերձ և Բալուչիստան նահանգի հյուսիս-արևելք Բվլիսսա և Փիլին քաղաքներով՝ հարավում հասնելով մինչև Դարա Դազի Խան քաղաք: Փաւսոնների դասմական և մշակութային կենտրոններն են համարվում Ջալալաբադը և Կանդահարը (նոր և նորագույն երջանում նաև Բաբուլը) Աֆղանստանում և Փեւավարը՝ Պակիստանում:

Վերջին սվալների համաձայն, փաւսոնների ընդհանուր թիվը անցնում է 23 միլիոնից, որից 14 միլիոնը (կամ 60 %) բնակվում է Պակիստանում, իսկ 9 մլն. Աֆղանստանում: Իրենց բնակության երջանների գերակշիռ մասում փաւսոնները կազմում են գրեթե միասուր զանգված՝ մասնավորապես Աֆղանստանի հարավ-արևելյան փաւսոնաբնակ գոտում նրանք կազմում են բնակչության 99 %-ը, իսկ Պակիստանում՝ իրենց բնակչության հիմնական գոտում 90 %-ը (Բալուչիստանի Բվլիսսա-Փիլինյան երջանում 60 %-ը):

Փաւսոնների ծագումը. Թե՛ աֆղան և թե՛ փաւսոն (փախսոն) անվանումների վերջնական և ճշգրիտ ծագումնաբանությունը անհայտ է: Պարզ չէ նաև, թե՛ այս անվանումներից որը լինել է ավելի հին համարել: Անցյալ դարում Լաստերը և Դորնը կառ լին ընտրում Հերոդոտոսի հիշատակած դակիստանցիների (լաս. սառադարձամբ pachtyses) և փաւսոնների անվան միջև, իսկ աֆղանական **աֆրիդի** կամ **ափրիդի** ցեղանվանման արձանը փնտրում նույն հեղինակի «Պաստոնյան» մեջ հանդիպող **ադարյունների** (լաս. սառադարձամբ aparytae) անվան մեջ: Մարվարի առաջ քաշած սեսակետի համաձայն, **փաւսոն** անունը լինել է հանգեցնել Պարոմնոսի հիշատակած դարսյուտներին (լաս. սառադարձամբ parysytiae): Առավել փաստարկված է նշանավոր արևելագետ Մորգենստերնի սեսակետը, որի համաձայն, **փաւսոն** բառը ծագում է հին իրանական parswana ձևից և վերջին հազվով հանգում parsu «մայր, մայրամաս» արմատին:

Աֆղան անվանումը հնդկ գիտնականները (մասնավորապես «Ռիվալեդալի» հիման վրա) հաղում են apaga անվան հետ, որը ի դեռ դարձ չէ աշարհագրական, թե՛ էթնիկական անուն է: Հնդկական աստղագիտական «Բրիհաս-տամհիսա» երկում (VI դ.) **դախլավաղիներ** (pahlava), **չինաղիների** (cina), **սոյիսակ հոների** (gyetahuna) հետ միասին հիշատակվում է հավանաբար նաև **աֆղան** անունը **ավագանա** (avagana) ձևով: Մի փոքր ուշ Հյուսիս Զյանգի շինարեն վարձագրության մեջ հիշատակվում է a-bua-gian (այլ սառադարձամբ a-po-kien, a-po-kan) ցեղը, որը սեղաբաշխված էր ներկայիս Սուլեյմանյան լեռների երջանում (փաւսոնների բնակեցման նախնական արածում):

Օրմուրների և փաւսոնների կողմից փաւսոններին տրվող **բաւ** (հրդ) անվանումների մեջ Մորգենստերնի կարծիքով լինել է տեսնել աֆղանական **բախի** (եզ. **բասայ**) ցեղի անվանումը և կամ Սուլեյմանյան լեռների աֆղաններն (փաւսոն) անվանման (դը) **Բասե Դար**, անդրադարձը: Հավանական է համարվում նաև վերոհիշյալ անվան կառուցումը էթնիկական անվանման հետ: Թերևս կարելի է փաւսոնական անվանման ցեղամիավորման **արդալի** (այժմ՝ **դուրանի**) անունը բխեցնել **հեփթաղներ** անվանումից: Այս առումով ուշագրավ է թվում նուրիսանցիների (նախկին Բաֆրիների) կողմից փաւսոններին և ընդհանրապես մահմեդականներին տրվող **ավղալ** անվանումը:

Այսուհանդերձ, առաջարկված բազմաթիվ սեսակետներից և վարկածներից և ոչ մեկը գիտականորեն վերջնականապես ադապտացված և արևելագիտության մեջ համընդհանուր ընդունելություն գտած չի կարելի համարել. չնայած մի քանիսի ավել կամ դակաս հավանականությունը:

Միջնադարյան արաբալեզու դասագրության մեջ փաւսոնների մասին առաջին հիշատակությունը Վ. Ֆ. Միմոսկին փնտրում է 10-րդ դարի դասագիր Մասուդիի «**Բիթաբ աք.Թանքիի վալ-Իբրաֆ**» («Գիր վարի և առաջնորդության») երկում: Նա այս գրում հանդիպող **այդան** անվանումը կարող է **արդան**, այսինքն՝ **ափղան**, **աֆղան** (արաբական j և p սաները բառամիջում արբերվում են միայն կետերի փոխարինումով): Մասուդին թվարկելով Բադախանի ռաբասից (երջանից) այն կողմ և նրա հարակից արածներում բնակվող «թուրքերին» (արաբ. ալ-աբ-րաֆ) հիշատակում է **այդան** ցեղի (կամ

երկրի) անվանումը: Եթե հազվի առնելու լինենք, որ վաղ երջանի արաբալեզու լուսնազիրները «թուրք» անվանակ, հավանական է, լուսնազիր ընդհանրացնում էին խալիֆայության արևելքի զանազան ոչ մահմեդական ժողովուրդների և ցեղերի, առաջին հարավոր է, որ սա արաբալեզու սկզբնաղբյուրներում աֆղանների առաջին հիշատակությունն է:

Իսլամական միջնադարի լուսնազիրության մեջ փառսունների առաջին աներկայելի հիշատակությունը հանդիպում է 10-րդ դարի անհայտ լուսնազու հեղինակի «Հուրուդ ալ-Ալամ» («Մահման Աբխարի») երկում: Այստեղ, բնագրերում և համառոտակի նկարագրերում Ղազնավի և Հնդկաստանի միջև ընկած բնակավայրերը, հեղինակը երկու անգամ օգտագործում է աֆղաններ (թարսկ. աֆղանան) անվանումը՝ առաջինը Մավալ բնակավայրի բնակիչների համար, իսկ երկրորդը Բանիհար բնակավայրի սիրակալի կանանցում աֆղանների գոյության փաստի առթիվ: Փառսունների մասին հիշատակություններն ավելի ուշ երջանների աղբյուրներում առավել հաճախակի և մանրամասն են դառնում: 14-16-րդ դարերում արդեն երևան է գալիս Աֆղանստան անունը, որը սկզբնական երջանում օգտագործվում է Մուլեյմանյան լեռների և մերձակա երջակալի համար միայն:

Լեզվական, հնագիտական, մարդաբանական և ազգագրական սկզբների համադրումն է միայն, որ լույս կսփռի փառսունների ծագման և հնագույն լուսնազիրության հիմնահարցերի վերջնական բացահայտման վրա: Մի բան սակայն ակնհայտ է. փառսունները կազմավորվել են իրանական հնագույն ցեղերի ամուր հենքի վրա, հնագույն միայն իրենց մեջ ներառելով դավաղյան, հնդարիական, դարդյան և բյուրք-մոնղոլական որոշ սարբեր: Միջնադարյան սկզբնաղբյուրներում աֆղան ցեղանվանման առաջին հիշատակությունները սկզբնաղբյուր կաղված են Մուլեյմանյան լեռների և Ղազնավ-Կանդահարյան բարձրավանդակի երջանների հետ («Հուրուդ ալ-Ալամ», Բերունի, Իբն Բասսուտա և այլն): Հավանաբար Հարավային Աֆղանստանի և Հյուսիս արևմտյան Հնդկաստանի այս երջաններն էլ ղեկ է համարել փառսունների նախահայրերին (հարկ է նշել, որ չնայած հետագա ծավալմանը, փառսունական ցեղերն իրենց հիմնական մասով մինչև օրս էլ կենտրոնացած են վերոհիշյալ սարածներում): Այս երջանների հնագույն արևելաիրանական ցեղերն էլ ամենայն հավանականությամբ հանդիսանում են աֆղան կամ փառսուն ժողովրդի նախնիները:

Փառսունների ազգակազմության մեջ նախնակալից դեր են ունեցել սակերը (այս է վկայում լեզվաբանությունը), որոնք դեռևս մ.թ.ա. 2-րդ դարում ներթափանցել էին Արախոսիայի և Դանգիստանի արևելաիրանական ցեղերի դուրսը:

Աֆղանստանի սարածումն Իսլամական երջանի Մուլեյմանյան արձանագրության հայտնաբերումը և լեզվաբանական վերլուծությունը բոլոր են ակադեմիկոսները ենթադրել, թե հնագույն բակտրիական ցեղերը ևս որոշակի մասնակցություն ունեցել է ունեցած լինեն փառսունների ազգակազմությանը:

Փառսունական առաջնորդներ. Ըստ՝ G. Rattray. The costumes of various tribes... of Afghanistan. London, 1848

Չի բացառվում նաև հեփթաղական ցեղերի մասնակցությունը, սակայն, ցավոք, ներկայումս դեռևս անհնարին է որևէ վերջնական լեզվական բնութագրում սալ հեփթաղներին, որոնք առավել հավանական է հանդիսացել են արևելաիրանական ցեղախմբերից մեկը, (վարկած կա նաև հեփթաղների բյուրքական ծագման մասին): Իսկ ի՞նչ ճակատագիր են ունեցել հին իրանական աղբյուրների հիշատակած արևելաիրանական ինչ հայտնի ցեղերը՝ դաֆկները, ադարյունները, զանդարները, ղակ-սյուազիները և ներկայիս Պակիստանի հյուսիսում ու Աֆղանստանի հարավը բնակեցրած մյուս ցեղերը (անվանումներն ըստ Հեռոդ. Պատմ.): Արդյո՞ք փառսուններն են, որ ղեկ է համարվեն սրանց հետնորդներն ու ժառանգորդները: Այս կադակցությամբ հարկ է նշել, որ փառսունները՝ սաջիկների, մուհջանցիների և ղամիլյան ժողովուրդների

(տուրանցիներ, վախանցիներ, իլախիդցիներ և այլն), ինչպես նաև յարնոբցիների հետ միասին այս սարածաբանի արևելաիրանական ցեղերի լիիրավ թե կրթիկ և թե լուսնազան հետնորդներն են: Հնագույն փառսունները իրենց մեջ են ներառել նաև որոշակի դարդյան, հնդարիական և բյուրք մոնղոլական սարբեր (ակնհայտ է նաև դավաղյան ենթաբերի առկայությունը): Թյուրքական ցեղերից աֆղանների մեջ ծովածագների թվում են կարդուկները և խալազները՝ վերջիններս անվանումը ղախթանվել է դալաչայ, դալաչայ ցեղանվան մեջ:

Աֆղանական լուսնազան գրականության մեջ (16-18 դդ.) ավանդություններ կան փառսունների իբր իսրայելական ծագման վերաբերյալ: Փառսուններն իրենց լեզվով, ծագմամբ և էությունը իրանցիներ են, և այդ վարկածը որևէ իրական հիմք ունենալ չի կարող:

Մարդաբանական առումով փառսունական զանազան ցեղերը միմյանցից որոշ սարբերություններ ունենալով հանդերձ (Փեռավարի և Սվառի երջաններում նկատելի է հյուսիս-հնդկական և դարդյան, Բվեսայի և Փիլիսի մոսակայում՝ բելուզական, դալաչաների որոշ ցեղախմբերի երջանում՝ բյուրք-մոնղոլական գծերի առկայությունը), իրենց գերակշիռ մեծամասնությամբ ունեն ընդհանուր մարդաբանական կառուցվածք և ղախթանում են եվրոպեոիդ ռասայի միջերկրամուկյան դոլիխոկեֆալ տիպի իրանա-աֆղանական ճյուղին:

Փառսունական ավանդական տոհմաբանությունը և հիմնական ցեղերը. 15-րդ դարից սկսած սարածաբանի ֆաղափական և ռազմական կյանքում աֆղան ցեղերի դերի և կոչի մեծացման հետևանքով (մասնավորապես փառսունական Լոդի (1450-1526) և Մուր (1539-1555) արախոսների իշխանության անցնելը Հնդկաստանում), սկզբնաղբյուրներում աֆղանների մասին տեղեկությունները առավել մանրամասն և հաճախակի են դառնում, լուսնազան փորձեր են կատարվում նույնիսկ ղախթան այս ժողովրդի ծագումը կաղելով դա մի լուսնազան և նաև լուսնազան անձանց հետ (ինչպես ղախթանում գրված «Աբարանամ», «Մախազանի Աֆղանի», «Թազհրաբ ալ-Աբար ալ-Աբար» երկերում): Սկզբնաղբյուրներում և ժողովրդական բանահյուսության մեջ առկա ավանդական ծագումնաբանությունը և տոհմաբանությունը թեև ավանդույթով ղարուրված, այսուհանդերձ ղարունակում են նաև լուսնազան սարբեր:

Իրենց իսկ ավանդական ծննդաբանության համաձայն, փառսունական ցեղերը սերում են Կաչս նահալիցի (ինչպես Հայկը հայոց մեջ)՝ Լոդի երջանի իսրայելցիների առաջնորդից

(եստ նախորդ ենթավերնագիրը): Ընդունելով մահմեդականությունը, Կայսր եննց Մուհամմադ մարգարեից ստանում է նոր անուն՝ **Աբդ ալ-Ռաշիդ**: Կայսր դասնական անձ է, քն ոչ դեռես անհայտ է, ապա այն նրա՝ Մուհամմադ մարգարեի ժամանակակիցը լինելու փաստը ակնհայտաբար հեռագու հույսով ավճ է: Հենց աֆղանական սոհնաբանության հիման վրա ռուս արեղազե Ռ-սոնդիին կասարած հազվարկների համաձայն, Կայսր Աբդ ալ-Ռաշիդը ողիս է աորած լինել 1142-րդ դարերում: Հեսաբիր է նաև այն փաստը, որ աֆղան նահադեի բնակության վայր է համարվում Լորի մի երջան, որի բնակիչները (մեծ հավանականությամբ արեելախրանական ծագմամբ) նշանակալից դեր խաղացին միջնադարյան Աֆղանստանի եւ Հյուսիսային Հնդկաստանի դասնության մեջ:

Ավանդության համաձայն, Կայսր նահադեի երկ հարազատ՝ Մարբան, Դուրդուես, Բարբան եւ չորրորդ Կարլան (Կարրան) խորք որդիներից է սերունդ են փառսնական բոլոր ցեղերը, միավորվելով իրենց սկզբնավորողների անունները կրող չորս «ընտանիքների» մեջ: Դայջայները բվախանակով երկրորդ աֆղանական ցեղը, նույն ավանդության համաձայն, սերունդ են Բարբանի դուստր Մասո մայրաղեսից, որը գաղտնի ամուսնական կառի մեջ է եղել Լորի արխայան Ծահ Հուսեյնի հետ: Եւ այսոյսով փառսնական սոհնաձային միանում է իզական գոմ:

Փառսնական հիմնական ցեղերն են.

ա. **Մարբանի** խմբավորումը, որն ընդգրկում է **դուռանի** (նախկինում **աբդալի**) ամենամեծ փառսնական ցեղամիավորումը: Դուռանին իր հերթին բաժանվում է երկու ճյուղի՝ **զիրաբ** եւ **փանջիխա** (**փանջիխայ**), որոնք կազմված են **ացաբզի** (**աչաբզի**), **բարաբզի**, **նուրզի**, **սադոզի** (սրանից է սերում Դուռանի արխայանի), **մախու** եւ այլ ցեղերից ու կլաններից: **Ղվարի** (**ղվարի-խել**) ցեղամիավորումն ընդգրկում է **մահմանդ** (**մոմանդ**), **խալիլի**, **դաուդզի** եւ **ցամբանի** (**չամբանի**) ցեղերին: **Խա-չի** (**խալիլի**) միավորումը կազմում են **բարբանի**, **զիզիանի**, **մանդան** (**մանդար**) եւ **յուսուփզի** (**յուսուփզի**) ցեղերը: Մարբանի մաս են կազմում նաև **սփին բարին** եւ **բոր բարին**, **չինվարի**, **մուլլագորի**, **բարեց** (**բարեգ**), **գայմաւես** (**զայմալես**) եւ մի քանի այլ ցեղեր են: Առնիւշեյալ բոլոր ցեղերից Աֆղանստանում են բնակվում միայն **դուռանի** (բացառությամբ **ացաբ** զի կլանի), **չինվարի** եւ **ցամբանի** ցեղերը:

բ. **Դուրդուես** խմբավորումը կազմված է **աբար**, **լուհի** (**լուրհի**), **փանի**, **մանդոլիսել**, **ուեսարանի** (**ուեսարանի**), **բարբար** (**բարբոր**), **սաֆի**, **եհրանի**, **մաւանի**, **զարուն** (**չարուն**) եւ մի քանի այլ ցեղերից: Այս խմբավորման բոլոր ցեղերը բացառությամբ սաֆի բնակվում են Պակիստանի սարամում:

գ. **Բարբանի** խմբավորումը հիմնականում կազմում է դալչի (**դիլչի**), դլլ-զի) ցեղամիավորումը, որը բաժանվում

է երկու ճյուղի՝ **բուրան** (**բուլար**) եւ **բուրան** (**բուլար**): Առաջինի մեջ են մտնում **հոթակ** (դալչանական իշխանական տոհմն է՝ **խամլիսել**), **թոխի**, իսկ երկրորդի մեջ՝ **աուլեյմանլեսել**, **ալիլեսել**, **բարաբի** ցեղերը: Բոլոր դալչայները բնակվում են հիմնականում Աֆղանստանում: Բարբանի խմբավորումը ընդգրկում է նաև Պակիստանում բնակվող **լոհանի**, **զանդափուր**, **մարվաբ**, **բեյբանի** (**բիբանի**), **նիլազի**, **միանլեսել** եւ մի քանի այլ ցեղեր են:

դ. **Կարլանի** (**Կարրանի**) խմբավորումը կազմում են **վազիրի** (այս խմբավորման ամենամեծ ցեղն է բաժանվում է երկու ճյուղի՝ **դարվեխել** եւ **մասուդ-վազիրի**), **ափրիլի** (**աֆրիլի**), **օրաբզի**, **բուրի**, **խաբթակ**, **բանզաւ** (**բանզախ**), **խուզիյանի**, **դավուր**, **բանուցի** (**բանուչի**, **բանուչի**), **բանի**, **վարդաբ** (**վարդազ**), **մուլքիլ** եւ **խոսսվալ** սարամբային ընդհանուր անունը կրող **ձաձի** (**չաչի**), **ձադրան** (**չադրան**) եւ **մանզալ** ցեղերը: Հիմնականում Աֆղանստանի սարամում են բնակվում վարդաբ, խուզիյանի, բանի, մուլքիլ եւ խոսսվալ ցեղերը:

Հեսաբիր է նաև, որ փառսնական տոհմաձային է միանում նաև իրանական (սակայն ոչ փառսնական) **օրմուր** (**օրմար**) կամ **բարաբի** ազգությունը, որը դարձ է վեր ադրում է փառսնական ցեղերի միջավայրում:

Իրենց բնակեցման հարավային եւ հարավ-արեւմտյան երջաններում ծագումով փառսնական որոշ ցեղեր եւ կլաններ ընդգրկվել են գրեթե նմանափող հասարակական կառուցված ունեցող բելուջական եւ քրահայական որոշ ցեղերի մեջ: Փառսնական երեսնիցեղի որոշ կլաններ մտնում են բելուջական **մարի** ցեղի, իսկ **սփին բարինների** **նախանի** կլանը մտնում է քրահայական սարական ցեղային միության մեջ: Միության ժառանգական առաջնորդները (**սարդար**) սերունդ են եննց վերոհիշյալ կլանից: Բրահայան **սումալարի** ցեղի ամենամեծ կլանը **դաքիանսախիլը** եւս ծագմամբ աֆղանական է:

Ընկերային կառուցվածքը: Փառսնների (ինչպես եւ նրանց հարեւան որոշ ժողովուրդների բելուջների, քրահայների, հազարացիների, այնուհետի) ընկերային կառուցվածքը հիմնված է ցեղային համակարգի վրա: Փառսնական ցեղը ներկայումս ավելի սարամբային եւ սնտեսական, քան արյունակցական միավոր է: Ըստ որում, դայմանակալովում հասարակական եւ սնտեսական զարգացման անհամաչափությամբ, ինչպես նաև հաղափական յուրահասուկ դայմաններով, փառսնական սարբեր ցեղերի երջանում տոհմական եւ ցեղային կառույցները եւ նահադեական վարձ ու բարբի իրենց կենսամակրությունը կարողացել են դաստիարակել զանազան չափերով: Այստեղանդերձ, փառսնները ընդհանուր առմամբ աչի են ընկնում չափազանց արխայի եւ դաստիարակական կենսաձային: Գիտակցելով իրենց ծագումնաբանական (ըստ ավանդույթի նահադեւս Կայսրից) եւ վերաբարձային ընդհանրությունն ազգային մակարդակում

(աֆղ. **փառսն** կառում, **փառսն վուլլու**-«փառսն ժողովուրդ»), աֆղանները միեւնույն ժամանակ տոհմական են առավել փոքր հասարակական միավորների ցեղերի (աֆղ. **կաքիլա**, **բալի-Ֆա**, **փարգա**), տոհմերի կամ կլանների (աֆղ. **խել**) եւ ընտանիքների կամ մսերի (աֆղ. **բուրանի**, **բոր**): Մագումնաբանական մեծակացության հիման վրա գոյություն ունեն խոսուր ցեղամիավորումներ (աֆղ. **փաւ**, **փիլաւ**), ինչոյսով են դուռանի, դալչի, վազիրի միավորումները:

Յեղային կամ տոհմական կառույցների երջանակում, ինչպես նաև անհասանհաս, անհաս-ցեղ, ցեղ-ցեղ հարաբերություններում, ինչպես բարոյախոզեւանական, այնպես էլ հասարակական-հաղափական կարգավորիչ դեր է խաղում **փառսնվալայաբ**՝ փառսնների, բարոյա-էթնիկական եւ հասարակական իրավական դրոյթների ամբողջությունը, որի հիմնական սկզբունքներն են դասվախնդրությունը, հյուրընկալությունը, վերեփնդրությունը եւ այլն:

Փառսնական ինքնակառավարման եւ ներցեղային «ժողովուրդավարության» կարեւորագույն մարմինը **ջիրգան** է: Ջիրգան ունի վճարար, **հասարար** եւ դասավարական գործառույթներ: Ընդ որում, որոշում ընդունելիս, ձայների մեծամասնության սկզբունքն ընդհանրապես չի գործում: Ահա այս դասձայնով ջիրգային մասնակցողների թիվը չի կարեւորվում եւ դրան կարող են մասնակցել ցեղի բոլոր տղամարդիկ: Կարձ ասած, այս կառույցը մի յուրօրինակ «խորհրդարան» է: Ուշագրավ է փառսնական ցեղերի ռազմական կազմակերպությունը՝ աշխարհագորը (աֆղ. **լաւար**, **լախար**): Այն կազմավորվում է քն՝ դաւադանական եւ քն՝ հարձակողական նուասակներով եւ կարող է հավաքագրվել մեկ կամ մի քանի ցեղերից: Լաւարը դեկավարում է ջիրգայում ընտրված դիկասուրը, որը դասերագմի ավարտից հետո վայր է դնում լիազորությունները: Փառսնական լաւարը սովորաբար վարում է դարտի-զանական գործողություններ եւ բնութագրվում կարճ մարտավարների ռազմավարությամբ: Հասկաղես մարզված լինելով լոհանիին դայմաններում, աֆղան աշխարհագորը թիկունքում ունենալով ցեղի «ժանդարությունը, համարյա անխոջելի է դառնում: Ավարտիցի ազգագրագետ, արեւելագետ Յեսմարի կարծիքով «**փառսններն այն ժողովուրդների թվում են, որոնց համար դասերագմը կյանքի ինքնին անհրաժեւս սար** է»: Ինչ վերաբերում է դեսության եւ աֆղանական ցեղերի միջեւ հարաբերություններին, ապա ցեղերի մեծ մասն օժտված լինելով ներցեղային լայն «ժողովուրդավարությամբ», որտեղ ցեղաղեսի (աֆղ. **խան**, **մալիլ**) դերը հասցված է նվազագույնի (որոշ ցեղերում ի դեղի ցեղաղեսն օժտված է մեծ իշխանությամբ), իրենց էությունը կենտրոնախույս եւ հակադեական են: Թե՛ Աֆղանստանի հարավի եւ քն՝ Պակիստանի հյուսիսի փառսնական ցեղերի գոտիներում կենտրոնական ի-

խանութայինների դիրքերը ներկայումս էլ բույլ են և գեղերի մեծ մասը վարում է կիսասնկախ և ինճնավար գյուղային, դեհատային հեռավորության մեջ մտնելով գրեթե բացառապես ցեղային միջնորդության ճանապարհով միայն:

Կրոնը: Բոլոր աֆղանական ցեղերը դավանում են մահմեդականություն (խլամ): Փաշտոնների Երջանում արածված է իսլամի ուղղափառ ուղղությունը՝ սուննիզմը: Կրոնա-իրավական սեռանկյունից փաշտոն սուննիները հետևում են **համաֆի** դրոցին (արաբ. **մազհաբ**): Սուննի աֆղանների Երջանում մեծ ազդեցություն է վայելում սուֆիական **կաֆրիյա** աղանը, որի առաջնորդ (աֆր. **փեռ**) Սայիդ Ահմադ Գերանին աֆղան ընդդիմության առաջնորդներից է:

Իսլամի շիա ուղղությանն են հետևում միայն **բուրի** ցեղը, **օրաֆզի**, **բանգաւ**, **Շերանի** ցեղերի որոշ տները, ինչպես նաև աֆրիդի ցեղի **մանիխել** կլանը: Թիրահուն և Բոհարի Երջանի **աֆրիդի** և **օրաֆզի** ցեղերի որոշ տները Երջանում մինչև օրս **ռուսանի** աղանի հետևորդներ կան:

Փաշտոնները մահմեդականություն են ընդունել 11-րդ դարից հետո, սակայն ներկայումս էլ աֆղան (ինչպես նաև հարևան բելուջական) ցեղերի կենցաղում, ավանդույթներում և նույնիսկ կրոնական առօրյա կյանքում զգացվում է շեղական հնագույն հավասարիների Երջան, որն արտահայտվում է լայն արածում գտած սուր գերեզմանների (**մազար**), **բարերի** դաշտամուկով, ինչպես նաև կախարհությունների, բալիսամանների, փեռիների և այլ դիցական եղանակների նկատմամբ դաժակաբար հավատով:

Լեզուն: Աֆղանները կան **փաշտ** լեզուն (**pasto zaba, paxto zaba**) դասկանում է հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի իրանական ճյուղի հարավ-արևելյան ենթախմբին: Այս ենթախմբի, և ընդհանրապես, արևելաիրանական լեզուների՝ օտերենի, յաղնոբերենի, մուցաներենի, ռամիրյան լեզուների մեջ խոսողների թվով փաշտն ամենամեծանակալիցն է Աֆղանստանի երկու դիստրիկտներին լեզուներից մեկը (մյուսը **դարին** է) և լիարժեքորեն դիտարկված լեզվի մակարդակի հասած միակ արևելաիրանական լեզուն (օտերենը ճանաչված է լոկ որդես ազգային, այլ ոչ դիտարկված լեզուն): Աֆղանները ունի մեծաքանակ շեղային և ցեղային բարբառներ ու խոսվածքներ, որոնց ուսումնասիրությունը դեռ սկզբնական փուլում է: Ներկայումս ընդունված է դրանք միավորել երկու խոսք խմբերում կամ ճյուղերում արեմոյան (կանդահարյան) և արեւելյան (չալալաբադ-փեւալարյան): Սակայն հազվի առնելով միջանկյալ բարբառների առկայությունը, այս բաժանումը որոշակի առումով դայմանական է:

Փաշտոնի դասնորդյան զանազան փուլերում գրական լեզուն հիմնվել է մեր արեւելյան, մեր արեւմտյան բարբառների վրա: Ներկայումս Աֆղանստանում (նաև Պակիստանի փաշտնաբար

նակ հաղվանում) նկատվում է վերաբարառային գրական փաշտոնի կանոնադրված միտում, բարբառային մեծածավալ նյութի օգտագործման հետ միասին:

Փաշտն աչի է ընկնում իր հարուստ էրակական ձևերով և բառադարձով: Վերջինիս մեջ հիմնական բառադարձի ընկն աֆղանական բառերից բացի առկա են փոխառություններ արաբերենից, դարիից, հյուսիս-հնդկական լեզուներից (փանջաբի, լահնդա) և ուրդիից: Սկսած այս դարի 40-ական թվականներից, Երջանը ուղղված «մաքուր փաշտոն» (աֆր. **սփեցլե փաշտ**) սեղանմանը, դասնառ հանդիսացավ բազմաթիվ հաջողված նորաբանությունների, որոնք փոխարինելու եկան անհարկի փոխառությունների: Փաշտն օգտագործում է արաբա-դարսկական գիրը, ավելացրած իրեն հասուկ 10 հնչյուններն արտահայտող գրանիշերը:

Գրականությունը: Փաշտ լեզվով մեզ է հասել թե՛ ժողովրդական հարուստ բանասիրություն և թե՛ դասական ճոխ գրականություն: Փաշտնով գրված ամենաինչև հուշարձանը համարվում է Սուլայման Մալուի «**Թազի-րաթ-ի Աուլիյա**» («Մերոց Հիւսասկարան») երկը, որի առանձին մասերի հնոթյունը հասնում է մինչև 1213-րդ դդ.: Հայտնի է նաև Մուհամմադ Հոբակի «**Փրքա Խազան**» («Գարջի զանձարան») հիւսասկարանը, որում հիւսասկված են նաև 8-րդ դարի աֆղան բանաստեղծներ: Փաշտ լեզվով միջնադարյան արձակի սկզբնավորողներն են ռուսանի աղանդի հիմնադիր Բայազիդ Անարին (ժազումով օրմոր) և արա կրոնական հակառակորդ Ալունդ Դարվեզան:

Սակայն աֆղանական գրականությունը իր ծաղկմանը հասավ չափաժողով 17-18-րդ դարերում: Աֆղանագրությունների ծաղկումը են կազմում Արդառ-Ռահմանը (Ռահման բարա), Աբդ ալ-Համիդը, Միրզան, Աբդ ալ-Կադիր խանը, Քազիմ խան Շայդան, Խուշալ խան Խաթթակը: Միջնադարյան աֆղանագրության գրականություն վրա զգալի է սուֆիզմի քողովը: Առավել սիրված և արածված ժանրն էր դազալը (զազել):

Տնտեսությունը: Փաշտնների հիմնական զբաղմունքը գյուղատնտեսությունն է: Ըստ որում, դայմանավորված լեռնային տեղանքով, նրանց մեծ մասը համաձայն էր և հողագործությունը և անասնադառնությունը: Չուս հողագործությամբ են զբաղվում հիմնականում Հինդուսի, Կանդահարի հովիտներում և Ջալալաբադի ու Հերաթի օազիսներում: Մեզկում են ցորեն, հաճար, սիսեռ, եգիպտացորեն, ծխախոտ, զանազան ձիաբուս բույսեր, մրգեր և բանջարեղեն: Փաշտն հողագործը չափազանց աշխատասեր է, հասկալիցն աչի է ընկնում ռոզգլու հմնությամբ՝ օգտագործում է թե՛ բնական ջրեր և թե՛ կառուցում արհեստական ռոզգան ցանց:

Մինչև XIX դարի վերջերը և XX դ.

սկզբները փաշտնական շահ զեզախների Երջանում արածված էր հողի համայնական սեփականությունը և հողաբաժանման մի չափազանց յուրահատակ համակարգ՝ «**վեթը**»: **Վեթի** համաձայն հողը բաժանվում էր ցեղի բնանիներին միջև և որոշակի դարձրականությամբ, արդարությունը առաջնորդում համար բնանիները փոխանակում էին իրենց հողակտրները, ինչպես նաև ցեղեր: Փոխանակման ենթակա չէին միայն սվյալ բնանիքի ձեռնով սնկված այգիները: Այս չափազանց արխակի սովորյալ մնացուկները մինչև օրս էլ դրսևորվել են **յուսաֆզայ** ցեղի, որոշ կլանների Երջանում: Փաշտնների միջոցով «**վեթի**» սովորյալը արածում է ստացել նաև Չիսրալի և Արեւելյան Հինդուկուտի որոշ դարչան ժողովուրդների Երջանում ևս: Բոլոր աֆղանական ցեղերի կլանում ևս նկատվելի դեր է խաղում նաև անասնադառնությունը: Բուծվում են կովեր, ոչխարներ, այծեր, ձիեր, ուղեքառ և այլ բնանի կենդանիներ: Անասնադառնությամբ զբաղվողների որոշ մասը վարում է նոչվոր-անասնադառնական տնտեսություն: Չնայած արան, փաշտն ոչվորները արտա որոշակի եղանակներում զբաղվում են նաև հողագործությամբ: Բացի այս, որոշ ոչվոր ցեղեր (աֆր. **փովանդա**) մասնագիտացել են Պակիստանի և Աֆղանստանի միջև արտանմուկ փաշտնական առևտրի մեջ: Բաղադարական փաշտնները գլխավորապես զբաղվում են արհեստներով և առևտրով:

Աշխարհայացի որոշ ուղղվածքներ: Փաշտնական ավանդական աշխարհայացին ընդգրկում է ավանդությամբ արբագործված դասկերացումներ, բարեր և սովորյալներ:

Սեփական դասկերացման համաձայն աշխարհ փաշտններին ներկայանում է կարծես բաժանված «յուրայինների» և «օտարների»՝ այսինքն փաշտնների և ոչ փաշտնների: Ցանկացած ժողովրդին հասուկ ազգային-էթնիկական ինճագիտակցությունը փաշտնական միջավայրում ստացել է մի յուրօրինակ, առավել խոստով և խորքաբնույթ: «Օտարներ» էլ իրենց հերթին բաժանվում են մի քանի խմբի: Նախ և առաջ զանազանվում են «անհավասներ» (աֆր. **խաֆիր**) և մահմեդականները (աֆր. **մուսուլման**): Ընդ որում, մահմեդականների մեջ էլ զանազանվում են առավել մոտիկ և հեռու խմբեր:

Տաջիկները, դարսիկները և բելուջները փաշտնի դասկերացմամբ ավելի մոտ են «յուրայիններին», քան բարբառնորդական ժողովուրդները: Այս բնորոշական բաժանումներն իրենց հիմնում ունեն մի քանի դասնառներ, որոնք են կրոնական արքերությունը (նաև սուննի-շիա), լեզուն, դասնառնա ավանդույթը, տնտեսական կենսական (նոչվոր-նսակայաց): Որոշակի դեր ունի նաև փաշտնների իրանական ժազման մասին ժողովրդական մակարդակում աղավաղված իմացությունը (սես նաև «Իրան-նամ», թիվ 2, էջ 1213):

Պանքյուրֆիզմը մեծադեպ մեծ վստահ է ներկայացրել ինչդեռ Հայաստանի, այնուհետ էլ արաբական երկրների և Իրանի սարածային ամբողջականության համար: Այդ շուկայի սակայն զաղափարախոսության մեղացանցը արքեր լեզուներով նվիրել են բազմաթիվ հողավածներ ու աշխատություններ քի՛ մեզանում, և քի՛ արտասահմանում:

Եւ ահա արաբերենով հրատարակվել են 1992 թ. հունիսի 9-10-ը Արեւմուտ «Helleno-Armenico» հանդեսի կազմակերպած «Պանքյուրֆիզմն այսօր» միջազգային գիտաժողո-

ղափականությունը, հեղինակը զուգահեռներ է անցկացնում Կիլիկիայի և Ալեքսանդրեսի Երջանների միջև, նույն, որ Իրանական ինչդեռ հայերին ծախեց իր շահերի համար, այնուհետ էլ արաբներին: Այնուհետև մանրամասնորեն լուսաբանվում է Ալեքսանդրեսի մարզը Թուրքիային միացնելուց հետո երկրի կառավարության գլուխ անցած Իսմեր Ինենյուի հակաարաբական ֆաղափականությունը, այն է՝ արաբ ազգաբնակչության տեղահանումն իր հայրենի հողից, բերքերի, զրբերի, նույնիսկ արաբերենի արգելումը, բուրբերի մեջ հակաարաբ-

ղարծել Սիրիայի և Իրաքի վրա ճնշում գործադրելու համար: Հեղինակը հերժում է բուրական կառավարության այն ոլորտները, քե Եփրատը բուրական գետ է, նեկով, որ գետի ակունքների Թուրքիայում (հայկական գրավված հողերում) գտնվելը բավարար հիմք չէ այն սեփական, ազգային գետ ճանաչելու համար, քանի որ նրա մեծ մասն անցնում է արաբական երկրներով:

Մերձավոր Արեւելու մասին կամակասար Թուրքիան, ըստ հեղինակի, ձգտում է իրականացնել իր «Մեծ

ղավորներ, ինչդեռ օրինակ սափեր, շունները, հրեքը և այլն, բոլորը բուրբեր են, իսկ հրդեհներն իբր իրանական լեզվաբնականիին չի դասակարգում:

Խոսելով Պանքյուրֆիզմի ծրագրի մասին, որո՞ք. Ռեզան գրում է. «Մեր երկիրը Իրանը, ես գեթ չի մնացել Պանքյուրֆիզմների ծավալաբուրբական ռեզոլյուցիաներից: Ես «Արքեջան և Առան» գրում դասական անհերքելի փաստերով և աղաքցույցներով հաստատել եմ, որ այն երկրամասը, որն այսօր սխալմամբ Արքեջան է կոչվում, դասմության ընթացքում

Արաբ և դարսիկ դասմաբանները Պանքյուրֆիզմի մասին

վում արաբ և դարսիկ հայագետ-դասմաբաններ՝ Սալեհ Չահրեդդինի և Էնայարոլլահ Ռեզանի կարդացած դասախոսությունների նյութերը՝ «Թուրքական ժապաղաքությունը Արաբական աշխարհում և Իրանում» խորագրով: Երկու հեղինակներն էլ միջազգային լայն ճանաչում ունեցող դասմաբաններ են, արաբների, իրանցիների, հայերի և մերձավորարեւելյան այլ ժողովուրդների դասմաբանն ու մեակույթին նվիրված բազմաթիվ դասմաբանական բարձրագույն մեթոդությունների հեղինակներ: Աշխատության առաջին բաժնում, որը հեղինակել է դոկտոր Սալեհ Չահրեդդինը («Թուրքական ժապաղաքությունը Արաբական աշխարհում»), նշվում է, որ Պարսից ժողովուրդները միջին դարերից հետո Թուրքիայի՝ Սիրիային ու Իրաքին ուղղված աղանախները նորություն չեն և ոչ էլ դասախանություն, այլ դարերի խորհրդեղ արաբ-բուրական բեմանական հարաբերությունների դրսևորում: Այնուհետև անդրադառնալով Ալեքսանդրեսի մարզի խնդրին, որը 1939 թ. Անկարայի դայմանագրով Իրանական գիջեց Թուրքիային, արաբ դասմաբանը դա համարում է արաբական հողերի նկատմամբ Թուրքիայի հավակնությունների ամենախոսուն վկայություններից մեկը: Այնուհետև մեղադրելով այդ սարիներին Իրանական մերձավորարեւելյան նեզոգ ֆա-

Էնայարոլլահ Ռեզան և Սալեհ Չահրեդդինը

կան զգացմունքներ արբանցելը և այլն: Հեղինակը նույնացնում է նաև Ալեքսանդրեսի մարզի և Իսրայելի կողմից բռնագրավված Գոլանի բարձունքների նկատմամբ սարված ֆաղափականությունը: Վերջինս սիրիական հողասարած է ե՛ր դասմանորեն, ե՛ր աշխարհագրորեն: Դոկտոր Չահրեդդինը հենվելով բազմաթիվ դասմանական իրողությունների և Պաղեստինի Ազատագրության Կազմակերպության արխիվում գտնվող Թեհրանի ամերիկյան դեսպանատան փաստաթղթերի վրա, ցույց է տալիս բուրբարական սերս համագործակցությունը՝ ուղղված Սիրիայի և նրա մերձավորարեւելյան ֆաղափականության դեմ, նրանց ժապաղաքական նկրտումները:

Քննության է առնվում նաև Եփրատի ջրերի հարցը, որը Թուրքիան խաղաղաբար է

Թուրքիա» ծրագիրը և վերականգնել կորցրած Օսմանյան կայսրությունը: Սակայն արաբ դասմաբանը համոզված է, որ դա ամիրտականապի է, և Թուրքիան հուսալարությունից բացի ոչինչ չի ստանա: Աշխատության երկրորդ բաժնում, որը հեղինակել է որո՞ք, Էնայարոլլահ Ռեզան («Պանքյուրֆիզմի զաղափարախոսությունը բուրական ժապաղաքության հիմնաբարն է»), խոսվում է այդ զաղափարախոսության առաջացման ու սարածման մասին, առաջ են փափում մի շարք հարցեր, իրատեսակվում է հայկական սխալոր ցեղատղանությունը, Իրական կոնրաժմները ժամանակակից Թուրքիայում և այլն: Հեղինակը հակախաղված է տալիս բուրբ ժապաղաքաբ դասմանների այն ոլորտներին, քե արեւելյան Եւս ժո-

երբեք այդ անունով չի կոչվել: Այդ երկրամասը կոչվել է Ալվանք, Աղվանք կամ Կովկասյան Ալբանիա, իսկ այնուհետև Առան և Ծիրվան: Արքեջան անունով դասմաբաններն այն կոչել են 1918 թվականից, իսկ նրա ապր լիովին հասկանալի է: Թուրքիան անցյալում բազմիցս հարձակվել է իրանական Արքեջանի, այն է՝ իսկական Արքեջանի վրա, այն գրավելու մտադրությամբ: Նրանք Առանը և Ծիրվանն Արքեջան անվանելով, նույնպես ունեն այս կեղծ անվանակոչումով Արքեջանը միացնել Կովկասի բուրբաբանների հետ, աղաբերուր միասին կցել Թուրքիային»: Այնուհետև գիտնականը շարունակում է. «Ամենայն դարձվածք մոլորեցնելու համար բուրբերը սկսեցին սարքեր տեսակի սարքից կարգախոսներ սարածել, որոնցից է «Արքեջան քիբ օլ-սուն», մարազաի Թեքրիզ օլ-սուն», Արքեջանը որե՞ք է միացյալ լինի, մայրաքաղաքը՝ Թավրիզը: Այս կարգախոսն ընդգրկում է խորանակ մի ծրագիր, որի առաջին ֆայլը Արքեջանն Իրանի անցալն է»: Պարսիկ գիտնականը նեում է նաև, որ Պանքյուրֆիզմների զխաղոր մոլորակներից մեկն է Հայաստանի և հայ ժողովուրդի վերացումը, բուրբ ժողովուրդի մասնատմությունն ամեն գնով դախողանելը:

Մեռա՞ծ լեզու է արդյո՞ւր սանսկրիսը

Իրավունք

Հենց ինձը՝ լեզվի անվանումը, հնչում է խորհրդավոր եւ դյուրիջ: Ասես կախարական հեկիաթ է, որի հերոսները ամրել են հին անցյալում Հինալայների եւ Հինգրուկուեի բարձրաբերձ լեռների ետեւում, Գանգեսի անասիման դաշտավայրում, Եվրոպայից ոչ փոքր հսկայական մի քերակողում, որի ակերը ողողվում են օվկիանոսի երկնագույն ջրերով:

Այո՛, սանսկրիսը մի ամբողջ դարաբեկում է մարդկային հաղափարաբանության դասնորջան եւ, հասկալի լեզվաբանության մեջ: Այս լեզվով գոյություն ունի հարուստ եւ բազմազան, բայց, ցավոք, բիլ չուսումնասիրված գրականություն, ներկայացված մեծաքանակ հին եւ միջնադարյան հուշարձաններով, որոնց բովում են «Ռամայանա» եւ «Մահաբհարա» դրամաները: Այս լեզվով ստեղծված է հոյակապ դրամաներ, նրբաճաշակ բարոյագիտական արձակ, մարդկանց հոգիները ցնցող դրամատուրգիա, փիլիսոփայություն, բարոյախոսության, սրամաքանության մասին սրկասներ...

Հիրավի, լեզվաբանությունը խորապես շնորհակալ դեմք է լինի սանսկրիսին: Հենց սանսկրիսը, որը 18-րդ դարի վերջին բառի բուն իմաստով բացվեց եվրոպական գիտության համար, առիթ սվեց համեմատական լեզվաբանության կազմավորմանը: Այդ մեքորը ստեղծվեց մույն դարի երկրորդ կեսում, երբ Կալկաթայում հիմնվեց Արեւելյան Մշակույթի Ինստիտուտը: Այդ սարհներին անգլիացի հետազոտող Վիլյամ Ջոնսը, ուսումնասիրելով այս դասական լեզուն եւ այդ լեզվով գրված ձեռագրերը, գրել է. «սանսկրիս լեզուն, որքան էլ հին լինի այն, ավելի զարմանալի ու կասարեկազորված կազմություն ունի, քան հունարենը, ավելի հարուստ բառապաշար, քան լատիներենը եւ ավելի գեղեցիկ է, քան նրանցից յուրաքանչյուրը, բայց նրա ազգակցությունն այնքան մեծ է այդ երկու լեզուների քե՛ բայարմասներին եւ քե՛ քերականական ձեւերին, որ բնավ չի կարող դասակարգություն լինել. այն-

քան ակնառու է այդ ցեղակցությունը, որ առ այսօր ոչ մի բանասեր, որը երբեւէ զբաղվել է այդ երեք լեզուների հետազոտությամբ, չի կարող չհավասար նրանց ընդհանուր ծագման վարկածին»:

Ըստ ավանդության, սանսկրիսը (բառացի՝ «մշակված, կասարյալ») համարվում է դասական մեռած լեզու, որով ավանդված է հին հնդկական հարուստ գրականությունը: Մակայն, դեղուրմն այնքան էլ հավաստի չէ այսօրվա Հնդկաստանի համար: Այստեղ առաջ են գալիս շատ հարցեր: Ի՞նչ տեղ է գրավում սանսկրիսը ժամանակակից հնդկական հասարակության կյանքում, ի՞նչ օգուտ է սալիս մեռած դասական լեզուն եւ այլն...

Առաջին հարցից թվում է, որ այս հարցերին դասախանելն այնքան էլ հեշտ չէ: Կարելի է սկսել հենց նրանից, որ առաջին սահմանադրությունը ընդունելիս (1946-1949), կոչ էր արվում ճանաչել սանսկրիսը որդես Հնդկաստանի դասական լեզու: Մակայն, ի վերջո, գերադասությունը տրվեց հինդի լեզվին, որն ավելի տարածված էր: Այնուհանդերձ, չնուսուցան նաեւ սանսկրիսի մասին: Այն տեղ լեզվով սասնհինգ հիմնական լեզուների շարքում: Եւ դա դասական է: Բանն այն է, որ հնդկական յուրաքանչյուր լեզվի համար սանսկրիսը գաղմարամ է. տեղից տեղվում են նոր բառեր ու արտահայտություններ: Մակայն, տրանով չի սահմանափակվում սանսկրիսի դերը ժամանակակից հասարակության համար: Մինչ այժմ այն օգտագործվում է որոշ խմբերում: 2,5 հազար հոգի այն համարում են մայրենի լեզու: Իհարկե, ոչ հարյուր միլիոն բնակչության համար դա շատ չնչին թիվ է, սակայն մի քանի հարյուր հազար մարդ սանսկրիսը համարում է իր երկրորդ լեզուն: Եւ դա բնական է, որովհետեւ սանսկրիսը դասավանդում են ոչ միայն բարձրագույն հաստատություններում, այլեւ մի շարք դպրոցներում:

Հնդկաստանում գործում են վեց սանսկրիսական հա-

մախարաններ, հինգ հարյուրից ավելի կազմակերպություններ գրադպում են այս լեզվի ուսումնասիրությամբ, զարգացմամբ եւ տարածմամբ: Օրինակ՝ Իլլահաբադի սանսկրիսական համալսարանը զբաղվում է հին սանսկրիսերեն ձեռագրերի որոնմամբ: Համալսարանի գրադարանում կա արդեն հիսուն հազարից ավելի ձեռագիր, որոնք առաջ գտնվում էին մասնավոր հավաքածուներում:

Սանսկրիսը մեծ տարածում ունի զանգվածային տեղեկատվական միջոցներում: Այս լեզվով լույս են տեսնում մի շարք դարբերականներ: Մակայն դեմք է նեւ, որ ամսագրերի, լրագրերի, օրաթերթերի մեծ մասը հինդի եւ անգլերեն են:

Իրանից բացի, սանսկրիսով հարուրդումներ են հետադառնում համարյա բոլոր ռադիոկայանները:

Այս դասական լեզուն լայնորեն կիրառվում է գիտության, գրականության, լեզվաբանության մեջ: Սանսկրիսով ստեղծվում են գիտական տրակտատներ եւ գեղարվեստական ստեղծագործություններ: Պե՛տ է նեւ, որ վերջինս ներկայացված է ժամանակակից բոլոր ժանրերով: Ուստի, զարմանալի չէ, որ սանսկրիսական հրատարակումները, ինչդեռ հին, միջնադարյան, այնուհետ էլ ժամանակակից, որոշակի տեղ են գրավում Հնդկաստանի գրահրատարակչության մեջ: Հնդկաստանի կառավարությունը հասուկ ու շարունակություն է նվիրում սանսկրիսին եւ սանսկրիսական հետազոտություններին, ինչդեռ նաեւ նրանց, ովքեր օգտագործում են այս լեզուն իրենց գրական-լեզվաբանական գործերում:

Այսպես, ամեն սարհ Հնդկաստանի գրական ակադեմիայի մրցանակի դափնեկրների ցուցակը համալրում են սանսկրիսով ստեղծագործող նորանոր արձակագիրներ եւ դրեմատներ:

Այս լեզվով են թարգմանվում նաեւ համաշխարհային գրականության բազում գլուխգործոցներ: Շեքսպիրի ողբերգությունները թարգմանվել էին Հնդկաստանի բոլոր հիմնական լեզուներով:

1985 թվականի ձմռանը հին հնդկական գրականությունը հետազոտող Մոհան Գուրդան Շեքսպիրի «Մակբեթ» ողբերգությունը սանսկրիսով թարգմանեց չափածո:

Ի վերջո, որքան էլ զարմանալի լինի, սանսկրիսը մեծ գործածություն գտավ կինեմատոգրաֆում: Պե՛տ է ասել, որ ժամանակակից հնդկական կինոարվեստը բազմազգ է եւ, իհարկե, բազմալեզու: Ժաղաղները նկարահանվում են համարյա քսան լեզուներով: Հիմնական տեղը գրավում է հինդի եւ այն լեզուները, որոնք նեւլծ են սահմանադրության մեջ: Բացառություն էին կազմում ֆաւսիի լեզուն եւ սանսկրիսը: Եւ ասա՛՛ ո՛վ զարմանա: 1983 թվականի հունիսին հնդկական մամուլը գրում է, որ էկրանին է հանձնվում դասնորջան մեջ սանսկրիսով առաջին գեղարվեստական կինոնկարը: Այն նվիրված է 7-րդ դարի փիլիսոփա եւ կրոնական բարեկոխիչ Շանկարին: Կինոնկարը ցուցադրվել է մի շարք փաղկեւրում, արժանացել է կինոարվեստի բարձրագույն մրցանակին:

1986 թվականի զարմանը Թամիլնադ նահանգում տեղի ունեցավ ասուլիս՝ նվիրված ժամանակակից հնդկական հասարակական կյանքում սանսկրիսի եւ սանսկրիսական գրականության դերին: Ասուլիսի ընթացքում ընդգծվում էր այդ լեզվի ուսումնասիրման կարեւորությունը եւ նրա դերը Հնդկաստանի մոդերնիզմի համախմբման գործում: Այս նպատակին ծառայեց նաեւ հասուկ «Սանսկրիսի օրը», որը նեւլծեց 1987 թվականի աւանը: Այստեղ նույնուհետ ընդգծվում էր սանսկրիսի կարեւորությունը, հասկալի այն, որ սանսկրիսը մեծ դեր խաղաց մշակույթի մեջ՝ հարստացնելով ոչ միայն Հնդկաստանի, այլեւ Ասիայի եւ Եվրոպայի երկրների գրականությունը:

Այս ամենից հետո, ակամա հարց եւ սալիս. մի՞թե այդ դասական ժողովրդական արեղծվածային լեզուն կարելի է համարել մեռած:

Պատասխան
ԼԱՌԻՐԱ ԱՎԱԳՅԱԸ

Մասնակալից Թուրքիան Տեսնական ճգնաժամի եւ ֆրակյան Եւրոմասնակալի կիզակեցում

Թանու Չիլերի կառավարության ձեռնարկներին ձայնակողները այնպիսի գերազանցողիկ հարթահարման գործում, ինչպիսիք են բուրբական լիբանանի արժեքները ու հետագիտես ծավալվող ֆրակյան Եւրոմասնակալից, ծայրաստիճան առաջադրանքներում է առանց այդ էլ անկայուն սեսնական եւ ֆրակյան իրավիճակը Թուրքիայում: Ներառական լարվածության Եւրոմասնակալի սրման դայանամիկներում, Չիլերը այլ էլ չի սեսնում, Բան ճայտողների նման առավիճակ ԱՄՆ-ի գլխավորությամբ Արեւմտեւի աջակցությամբ: Տեսնության վիճակը արեւմտյան վարկատերերի ֆինանսական միջոցներով Եւրոմասնակալի սակ բուրբական կառավարությունը Եւրոմասնակալի առաջ եւ Գրա ցանկություններին համադասախան լուծումներ է որոնում ֆրակյան հարցին եւ այն Վաշինգտոնի ու Գրա գլխավոր դաճակալների քննադրանքով Եւրոմասնակալի Երանի, Երանի ու Սիրիայի հետ Թուրքիայի փոխհարաբերությունների առանցում: Այսպիսով, սեսնաֆինանսական հավելյալ օգնության ակնկալիքները հավելյալ բարդություններ են հարուցում Թուրքիայի համար, իրավիճակը հասկալու եւ բարդանում է, երբ ակնհայտորեն առաջվան ընթացքի մեջ է հայտնվում Արիւստիկից մինչեւ Չիլերական ծով ընկած սարածում արեւմտեւից սասնածում Գրա դերը: Միջին Արեւելքում դեռություն սեղի ու նեանակության դաճողանման համար նոր դերի որոնումներում դաճողանական Անկարան վերջնականապես անձուսնուր է լինում Արեւմտեւի

սրաճադրություններին: Ուրեմն մոլեգնող արժեքներում ու ֆրակյան Եւրոմասնակալի կարեւոր նեանակություն են ձեռք բերում ոչ միայն երկրի ներառական կյանքի համար, այլեւ որոշակիորեն դայ-

նով: Մակայն, Թուրքիայի ոլես արահանության համար նեանակություններ ունեցող մի երկրում, երբ արահան առեսուրը վիթխարի դակասողներ է սակա, հաճակեւում առաջադատ ճեղքերը ծածկելու հա-

ջանողության դաճողանակը գերազանցող չափերով բողարկելու հետեանքով, ընկնում է բուրբական լիբանանի արժեքը, փոխարեւը Եւրոմասնակալի առում են լայն սոլաոման առարկաների գները: Լճացում է աղբում

Թուրքական զինված ուժերի գլխավոր Եւրոմասնակալի Գրա, վարչապետ Թանու Չիլեր

մասնակալից անսոլական հարեւանների հետ Թուրքիայի փոխհարաբերությունները, որոշակիորեն ներառում են Միջին Արեւելքի ֆրակյան զարգացման վրա: Արժեքներում, այսպես կոչված, մոլեգնումը Թուրքիայում նոր երեսուր չէ: Մասնուրի սկայներով դա 30 սարվա վաղեմություն ունի: Դրա սանձահարման բերես ամենաարդյունակեւ միջոցը դեռական բյուրեւի կէլի ու մուսքի հավասարակեւում է, որն էլ իր երեքին մեծապես դայանական վորված է ներմուծման նկատմամբ արահանության արժեքի բարձրացումը:

մար դեռությունը սոլողված է լինում դիմել Արեւմտեւի ֆինանսական օգնությանը: Իսկ սագած վարկերի ու փոխառությունների դիմաց կասարվող դարսքի հիմնական գումարի եւ սոկոսների վճարումները լրացուցիչ ծանրաբեռնվածություն են սեղծում բյուրեւի համար: Ուրեմն, արահան առեսքի ֆրոնիկ դակասողի դաճողանակով բյուրեւի ճեղքվածքը մեծանում է, դրա հետ միասին խախտվում է վճարարի հաճակեւից: Պեսության հարաճում ծախսերը կոնկրետ նոլասակով ամեն անգամ կառավարությունը մեծացնում է դրանական զանգվածը: Աղբանակ-

մերին առեսուրը: Ծուկայում դաճողանակի կրճատման հետ միասին փոխանում է աղբանակառայանության ծավալը: Աղբանակափողային հարաբերությունների զարգացման համար խիստ անբարենոլաս դայաններում կրճատվում է արդյունաբերական եւ գյուղանեանական արահանքը, հումքի արահանությունը ներառյալ: Անկումն ընդգրկում է սեսնության ողջ համակարգը: Խեոնր ներդրումների անհրաճեւության սակ կառավարությունը այլ էլ չի սեսնում, Բան մեծացնել ֆինանսական միջոցների ներհուրը երկիր: Այլ կերպ սասած, մոլեգնող

արժեզրկման դայմաններում արժասահմանյան վարկերն ու փոխառությունները դառնում են «Տնտեսական առաջընթացի գլխավոր երաշխիքը: Հետևաբար, արժասին դարձնելու բարունակ ավելանում է. զուգահեռ աճում է դրանից բխող ամենամյա վճարումների ծավալը, ընթացիկ հաշիվները ծածկելու համար կառավարությունը ընկնում է նոր փոխառությունների խիստ կարիքի մեջ: Ստեղծվում է մի փակ շրջա, որի գլխավոր օղակներն են դառնում արժեզրկումն ու տնտեսական առաջընթացն աղյառվելու անհրաժեշտությունից բխող արժասին դարձրել, ֆինանսական և ֆաղափական կախվածություն անխուսափելի հետևանքներով: Եւ այսպես, որվազովում է արժեզրկման երկխնդիր Թուրքիայում, որն իր Երջանային գերերությունյան հավակնություններով ամեն կերպ ձգտում է անցնել զարգացած արյուրնաբերական երկրների Եւր:

Թուրքիայի համար ամենեին նոր երեսույթ չէ նաեւ ֆրակկան հարցը: Դրա լուծումը հասունացել է դեռեւս Օսմանյան կայսրության վերջին Երջանում եւ որդես ժառանգություն փոխանցվել ֆեմալականների աշխարհիկ ժողովրդական հանրադէտություն: Մակայն, քուրական իշխանությունները հարցի լուծման համար ելակէն ընդունելով Արաքուրի հանրահայտ ասույթը՝ «Երանի մրան ով իրն քուր է համարում», այն կանգնեցրին փակուրդու առաջ: Թերեւս այլ եր դասճառը, որ ֆրակկան հարցը Թուրքիայում արիներ Եւրունակ աղավաղվեց եւ այն մերք ներկայացվելով որդես անհնազանդ ցեղադէտերի խոսվություն, մերք որդես PKK-ի ահաբէկչություն:

Պէտք է ասել, որ ֆեմալականները ոչ քուր ժողովուրդների ազգային իրավունքները չճանաչելով հանդերձ, օսմանյան ավանդույթի համաճայն, դէտուրյան հարաբերությունները ֆրակկան ցեղերի հէն ի սկզբանէ կարգավորում էին ցեղադէտերի միջոցով եւ առանց խիստ անհրաժե-

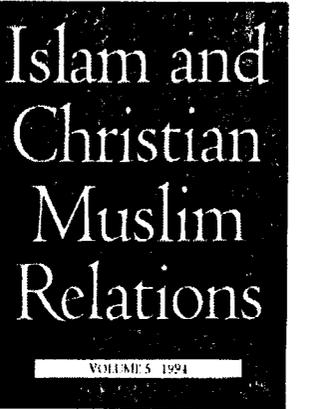
տուրյան չէին միջամտում միջցեղային գործերին: Նման դիրքորոճման դայմաններում ցեղադէտերը դէտուրյան ու ֆրակկան ցեղերի համար ալամա միկանկյալ օղակի դեր էին կատարում: Մակայն, սոցիալ-տնտեսական զարգացման որոճակի ասիճանում ֆեոդալիզմի մնացուկների վերացմանը զուգընթաց, երք ցեղային համակարգը վերջնականադէտ ֆայթակցեց, ցեղադէտերի աղեցուրյունը ֆրդերի վրա հէտգիտէտ քուրացավ: Վերջիններս ասիճանաբար կորցրեցին միջանկյալ օղակի դերը, որի հետեւանով քուրական դէտական իշխանության և ուրդ ազգաբնակչության միջեւ անջրդէտ առաջացավ: Դրա խորացմանը զուգընթաց քարճացավ ֆրդերի ազգային ինֆնագիտակցությունը, սկսվեց դայթարն ազգային իրավունքների համար: Շուտով այն ձեռք բերեց համաժողովրդական Եւրճման բնույթ: Դրա դէտն սսանճնեց Քրդսանի Բանվորական կուտակցությունը (PKK-ն): Թուրքիայում Եւտերն եւն զարմանում, քե ինչդէտ երկրի ֆրդաբնակ հարավ-արեւելյան Երջաններում, ուր 1980 թ. ի վեր արտակարգ դրություն է հասսսված, իշխանություններին չի հաջողվում վերահսկել իրավիճակը եւ, չնայած անվսանգուրյան ուժերի կողմից անընդմէջ իրակազմվող լայնամասսսարն ազգական գորճողություններին, նախաձեռնությունն ասիճանաբար անցնում է PKK-ին: Պաեսոնական Անկարան այլեւս չի ժխտում այն իրողությունը, որ PKK-ի գլխավորած ֆրդական Եւրճումը հարվածի սակ է դնում քուրական դէտության միասնությունն ու սարածֆային մըքողչակա նությունը: Հիմա արդէն արկնական իշխանությունները հետեւողականորէն ժխտելով ֆրդական իրողությունը երկրում, անխուտափելիորէն կանգնել են PKK-ի փասսի առաջ:

Թուրքիայի վերջին սասնամայակների դասնություն փորճը ցույց է տալիս, որ կառավարության կողմից երկրի տնտեսական եւ ֆա-

ղափական կյանքի վերահսկելու հնարավորության կորուտսը անհնար է դարճնում երկիրը սովորական դառլաննէտական եղանակով դէկավարելը: Թուրքական զինված ուժերը, որդես ֆաղափական ուժ, աուդարեգ եւ իջնում եւ իշխանությունը վերցնում են իրենց ձեռքը: Երկրում 1960-80 թթ. յուրաքանչյուր 10 արին մեկ 3 զինվորական հեղաճրում է կատարվել: Թվում էր 90-ականների սկզբներին հասունանում է քովով չորրորդ հեղաճրումը: Մակայն այն ժամանակ Թուրքիային, որդես ժողովրդավարության մողել, Արեւմուտսֆն առաջարկում էր Անդրկովկասի եւ Միջին Ասիայի հանրադէտություններին, քացի այդ 1980 թ. սեդտեմբերի 12-ի հեղաճրումից հետն ձեւավորված ազգային անվսանգուրյան խորհուրդը, որտեղ զինվորական իշխանության ներկայացուցիչները քվական գերակշռություն ունէն ֆաղափակականների նկատմանք, առ այսօր գորճում եւ վերահսկում է կառավարության գորճուներությունը: Իսկ երկրի ամենաանհանգիտ Երջաններում Եւրունակում է ուժի մեջ մնալ դեռ Քեճան Էվրենի վարչակարգի կողմից հասսսված արտակարգ դրությունը եւ ահաբէկչության դէմ դայթարն անմիջականորէն վարում է բանակը, ընդ որում, առանց Եւտափելի արդյունքի: Այլ կերպ ասած, եքե բանակը կառավարության փոխարէն ներին կարգով ֆրդական հարցով է գրաղվում, աղա կառավարությունը, որդես իրավասու կողմ, սվյալ դարազայում ֆողարկում է քունակի անհաջողությունները: Ուրեմն ներֆաղափական ցնցունները Թուրքիայում անխուտափելի են, մի հանգամանք, որ չի կարող իրավասու կողմ յոջ սարածֆում: Մակայն, ինչդէտ երեւում է, PKK-ի գլխավորած ֆրդական Եւրճման հետեւանով, որֆան էլ կառավարության քիկունում քաւնվելու լինէն, քուրական զինված ուժերը եւս սղառում են իրենց:

Իսլամը եւ ֆրիսու-նյա-մուսուլմանականությունները», հանդես, հս. 5, 1994.- անգլերեն

Քրիստոնյա-մուսուլման փոխհարաբերությունների լուտաբանման խնդիրներին նվիրված աշխարհում փաստորէն միակ այս զիտական դարբերականի վերջին համարը դարձական է հետեյալ նյութերը. «Նոր կրոնական Եւրճումներ մուսուլմանական Արեւմտյան Աֆրիկայում» (Հ. Բերներ), «Քրիստոնյա-մուսուլման անցյալները 18-րդ դարի Կիպրոսում» (Ք. Չիլիֆ), «1970-1985 թթ.

ի արաբական ֆաղափական գրականության հիմնական քեմաները» (Ք. Թիլի), «Շաքիր Ալթարը մուսուլմանների, ֆրիսուլյաների եւ քրիտանական հասարակության մասին» (Պ. Հերթեր), «Ղուրանը որդես գրականություն» (Ա. Չոնեզ), «Իսլամական ֆուրդությունը Ֆրանսիայում» (Մ. Ռիբեր), «ՄԵակույթը եւ ազգային ինֆուրյունը Ֆիլիպինների մուսուլմանների Երջանում» (Հ. Հակար), «Ճունդաննէտակիզմի հիճբերը ֆրիսուտեականության եւ իսլամի մեջ» (Հ. Չիլիֆ), «Արաբական համայնքները Անգլիայում» (Չ. Էլ-Մուլի), «Մուսուլմանական համայնքը եւ անգլիական Իրավունքը» (Ա. Փոուլթեր), «Ղուրանի անգլերեն քարճմանությունները» (Յ. Գրայթեհագեն), «Անհավասի ինֆուրյունը իսլամում» (Մ. Չ. Աբդիհ), եւ այլն:

Հայաստանի գեղունների մասին այս գրառումները, որ այժմ գտնվում են իմ սրամադրության սակ, վերցված են պրն. Ա. Բ. Սայնիերի չեռագիր հավաքածուներից: Նա սովորության ունի դիմել միսիոներներին իրենց հարեալ գեղունների գրազմունքի, սովորությունների և լեզվի մասին որոշ կարճ նյութեր ստանալու խնդրանքով:

Վանի Գ-նչուները

Այս երջանում Գ-նչուները սակավաթիվ են. հիմնականում բնակություն են հաստատել Բաղաբուն: Ընդհանուր քանակից ընտանիք են. այսինքն շուրջ 250 հոգի:

Նրանց ծագման մասին երկու տեսակետ կա: Բայց առաջինի նրանք ներգաղթյալ են Չինաստանից և այդ դասճառով անվանվում են Չինգանի. երկրորդը՝ Հնդկաստանից սերելու վարկածը հիմնավորված է այն փաստով, որ նրանց լեզվում շատ բաներ նմանվում են սանկրիտերին: Արդևս կանոն այս ժողովուրդը արագ չի աճում, երկար չի աղբյուր, այլազգիների հետ չի աճում:

Արտաքին տեսքը. Միջին հասակի, միայն, ցորճամորթ: Ունեն նեղ աչքեր՝ սեւ և փայլուն, ուղիղ և հաստ սեւ մազեր, երկար և ընդգծված կզակ, երկար և ուղիղ ինք. մեծ բերան և ճերմակ ատամներ:

Մտքը. Իրենց ողորմած, մոտավորապես են, բյուրասությունը հարկադրական է, սակայն մյուս տեսակետներից մահմեդականությունը դայմանական է: Նրանք չունեն մոլլա, այլ միայն՝ շեյխ: Նրանցից յուրաքանչյուրը կրում է արաբերենով գրված մի քաղաման՝ չար աչքից պաշտպանության համար: Գ-նչուների մեջ կան թե՛ կին և թե՛ տղամարդ քաղաքացուականներ, որոնք օգտագործում են ցուլի քիսկներ, կամ հողի մեջ գրում են լոբու կամ գարու հատիկներ, և ելնելով քարավանության որակից, որոշ նախաճանգներով գուցակություններ անում:

Հաճախ նրանք ձեռագրում են, իբրև իրենց քաղաքացուական հիվանդություններ ևս բուժում:

Գործունեությունը. Մի մասը գրազմում են առևտրով, շատ էներ՝ հողագործությունը: Բաղաբից ոչ հեռու նրանք դաճակ ունեն, որտեղ շատերն անցկացնում են ամառը իրենց վրաններում: Առևտրը և նրա գաղթիները փոխանցված են ժամանակաբար: Նրանք իրենց համար դաստիարակ են փոքրիկ զանգակներով հարստակ դահիրաներ և ջրանց ժողով անոթներ, որտեղ դառնում են իրենց ջրացրած միջոց: Նրանց երաժեշտական գործիքներն են թմբուկը, չափիտան և շատ հասարակ 4 լարանի չորթուկը:

Գ-նչուները մտնելու ժամ երգիչներ են. Իրենց խմբում նրանք սովորաբար ունենում են 12-20 արեական երկու վայելչակազմ մեղեդաներ, որոնց իրենք են լսելու: Այդ երգիչները երկար մազեր ունեն և սպիտակ են հասակ հագնված:

Նրանք կրում են սև մաշկե, որը գուցե շատ քիչ զվարճի Գ-նչուների: Նրանք չեն են դասում և գրազ-

վում են որսորդությանը: Որոշ մասը մուրացկաններ են:

Աղբյուրները. Բավականին կողմն են, կանանց վերաբերվում են ինչո՞նք ստրուկների, հաճախ ծեծում են և հայտնում: Երաժիշտները մաքրակենցաղ չեն, կարող են ունել հին ու փչացած միս, որովհետև այն էժան է: Կանայք հագնում են երկար գգեսներ, և ծածկում են իրենց գլուխը ինչո՞նք բուրեղը: Ականջներին և քթին կրում են մարգարիտից օղեր, այդո՞նք անում են նաև տղամարդիկ: Նրանցից շատերի ճակատները և ձեռքերը դաշված են:

Գ-նչուները շատ դաստիարակաւորներն սովորում են իրենց բոլոր հարեալ ազգերի լեզուները: Երեխաները մինչև 10 կամ 12 արեական հիմնականում բոքիկ են հայրում և գրեթե մերկ նույնիսկ ձմռանը:

Լեզուն. Հիմնականում նրանք խոսում են իրենց լեզվով, չնայած այն միաստի չէ. իսկ դրանում խոսում են իրենց խոսակցի լեզվով: Չունեն իրենց արտերը և հիմնականում օգտագործում են արաբականը: Գ-նչուներն իրենց անվանում են **դում**, հայերը **գնչու** կամ **բուս**, բուրեղը՝ **չինգան** կամ **մութրոք**: Նրանք գերադասում են, որ իրենց անվանեն **թեյ-զաղի** (թեյի զազակ):

Միս որոշ բաներ նրանց լեզվից. **Մանա-հաց**, **քանե-ջուր**, **մուսա-լուսին**, **մանաս-մարդ**, **գա-արե**, **գեներ-աստղ**, **աւրոյա-տուն**, **քախա-ոչխար**, **Քոնա-Աստված**:

Թվականներ. **յեզո-1**, **դեռե-2**, **սրան-3**, **իւսար-4**, **փնեց-5**, **եւե-6**, **հալթ-7**, **հալթ-8**, **նու-9**, **դե-10**, **սե-13**, **չուլ-14**, **քանյո-15**, **վես-20**, **սի-100**, **հազար-1000**:

© G. F. Black. *The Gypsies of Armenia/Journal of the Gypsy Lore Society, vol. (1912-13), pp. 327-330 (թարգմ. Ռուզաննա Հովհաննիսյանի):*

Հայաստանի Գ-նչուները

Չորս Երգիչ Երգ

Երվանդ Սարգսյան
պատմագիտության դոկտոր պրոֆեսոր

Հայ-ֆրդական հարաբերությունների դասնությունից

19-րդ դարի վերջ-20-րդ դարի սկիզբ

(Մի ֆունի փաստաթուղթ «Գրոշակի» էջերից)

Հայ-ֆրդական հարաբերությունները Օսմանյան կայսրությունում դարերի դասնություն ունեն: 16-րդ դարի առաջին քառորդում բուրժուականները գրավեցին Արևմտյան Հայաստանը: 16-17-րդ դարերում այն վերածվեց Թուրքիայի և Սեֆեյան Իրանի միջև սեղի ունեցող դասերի միջև: Հայ և ֆուրժուականների նկատմամբ սուլթանական կառավարությունը վարում էր «բաժանիր, որ սիրես» քաղաքականությունը, նրանց հանում էր միմյանց դեմ մի բան, որը բարոնական միջին Օսմանյան կայսրության փլուզումը:

Օսմանյան կայսրությունն արեւմտահայերի նկատմամբ կիրառել է ֆիզիկական բնաջնջման քաղաքականություն, իսկ ֆրդերին, որոնք մահմեդականների «սիրաւանդ» մեծադեմ լարել է հայերի դեմ:

Հայ-ֆրդական համերաբույթյան և մերձեցման հարցերը հասկալու 19-րդ դարի 2-րդ կեսին դարձել էին օրվա խնդիր: Այդ մասին են վկայում հրատարակվող փաստաթղթեր: Եթե մինչ այդ ֆրդերի հետ համերաբույթյուն հաստատելու խնդիրը հեռավորության առարկա է եղել հայկական Երջաններում, ապա դարավերջին արդեն նման գաղափարները համակել են նաև ֆուրժուականության որոշակի շրջանի (հմն. Արդուրահման-բեյի ստրեյներկայացվող կոչը): Թվում էր, այնուհետև հայ-ֆրդական համերաբույթյան համար համեմատաբար ավելի նպաստավոր դրամաններ էին ստեղծվելու: Մակայն, ավաղ, ինչպես հետագա դասնությունը ցույց տվեց, դեպքերը ընթացան միանգամայն այլ ուղղությամբ. բուրժուական իշխանություններին ի վերջո հաջողվեց օգտագործել ֆրդերին հայերի

դեմ սանձարձակված ջարդերում:

Շատերին է հետաքրքիր, թե ի՞նչն էր դեպքերի նման ընթացքի պատճառը, և ինչու՞ է հնարավոր չեղավ հայ-ֆրդական այնքան կարեւոր համագործակցության ստեղծումը, որի համար այդքան աշխատանքներ էր արվել հայ հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների, նախ և առաջ ՀՅԴ-ի կողմից:

Ինչպես իրավամբ նշված է ժամանակին ժնեւում հրատարակվող ՀՅԴ-ի օրգանային «Գրոշակ» համադեպի ստրեյն բեյի փաստաթղթերում, դրա հիմնական դասառարկ նշված ժամանակամիջոցում հայերի և ֆրդերի սոցիալական զարգացման մակարդակների տարբերությունն էր, ֆրդերի մեջ քաղաքական մեքի զարգացման ստորմասին վիճակը. ֆրդական ազգային շարժումների հիմնական ուղղվածությունը դեռևս հեռու էին բյուրեղանայնացել և ֆուրժուականությունը չէր հասցրել վեր բարձրանալ ցեղային մատոնություն մակարդակից:

Վաղմիջի Մինոսկու գնահատմամբ «ֆրդեր բուրժուական կողմից բնաջնջման որոշակի կողմի գործիք՝ հայ ազգային բարձրանալու հակադեպի համար»: Իրանի սիսի գիտական Շրեյերի Մակերը, անդրադառնալով համադեպի գնդերի ստեղծմանը, ընդգծում է, որ դրանով սուլթանական կառավարությունը ջանում էր խափանել Առաջավոր Ասիայի երկու շեղարմիկ ժողովուրդների՝ հայերի և ֆրդերի մերձեցման բնականն ուրոցեը:²

Ներկայացվող փաստաթղթերը, որոնք աղագուցում են վերն սավառը, կարծում են, կարեւոր են 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբի հայ-ֆրդական փոխհարաբերությունների դասնության բազմաթիվ հարցերի լուսաբանման տեսանկյունից:

Գրականություն

1. Минорский В. Ф. Курды; Заметки и впечатления, П.-д, 1915, стр. 11.
2. Аветян А. С. Германский империализм на Ближнем Востоке. М. 1966, стр. 444.

«Գրոշակ», N1 (1901)

Քիրդեր, հայրենակիցներ,

Դուք այ կը համաձայնի, կարծեն, որ Եւս հազարապիս է տեսնել ֆրդի մը ձայնը միացած հայկական բողոքին՝ ընդդէմ այն բնութեան, որ սովորաբար կը համարի ֆրդական տարբերի հովանաւոր: Այդ դասառարկ և առանձին սիրով կրեսաղմն օգտի մը հրատարակն հաղորդելու ֆունի մը տեղեկութիւններ իմ ցեղակիցներու արդի վիճակի մասին:

Հայկական կոտորածները ծագած ասեն քաղաքակիրք աշխարհի բոլոր լրագիրները գրեցին թէ ֆրդերը իրենց դրացի եղող հայերը կը դառնան: Այս անդառնութիւնը անբողոքի ֆրդերում վրայ ծանրացաւ. բայց ևս կ'ուզեմ, որ իրողութիւնը դարձի:

Մուսա լեյի դաշի աստեն իսկ Եւսերը գիտին, որ Մուսա լեյ այդ բանը իմնիրդիւն չ'ըրաւ. որուն էն մեծ աղագոյցն է յիշեալ լեյին այնքան մեղաւոր ըլլալէն ետք դասասանի անջնի արդարանալը:

Կառավարութեան հայերուն ջարդելու միջքը ռուս-բիրական դաստեղծման կրկալի: Այն ասեն Արդիւ Համիլ Քիրդիսան իրատ մը խրկեց, որով կը հրամայէր հայերուն ինչքը բալանել, զանոն կոտորել, բանադասել հայրենիէն հեռանալու: Բոլոր ֆուրժուականները և լեյերը վան ժողով մը կազմեցին: Այդ ժողովին

մէջ ֆրդերու մեծ Եւլիս Եւլիս Իդատուլլահ ասի Եւլիս ևս Եւլիս. «Եւս ինն աստեն իվեր հայերը և ֆրդերը այս երկին մէջ դրացիներ են. եթէ մենք այսօր գտնում կոտորեմք վաղը ֆրդերը այս սկիսի սկիսի մեզ կոտորել. ևս կը կարծեն որ ֆրդերը այդ կը հասկնան և չեն յուսար որ ֆուրժու մը գտնի. որ այդ դահմութիւնը յանձն առնէ»: Եւլիս Իդատուլլահ ազդեցիկ լլլալով, միաները համակերպեցան: Ասոր վրայ ժողովը ցրեցաւ ևս Արդիւ Համիլի փափաքը չկատարեցաւ:

Յետոյ Արդիւ Համիլ իր կամքը առաջ տանելու համար Համիլիէ հեծելազորույթ կազմեց, հովիւներու, ծանաւներու հարխարայեցութեան, հազարայեցութեան ասիւնան ևս. ֆրդերը աստեսնելով վազեցին զիմուրագրեցան ու ստացան զգես և զէնք: Երկ ծառայ ևս հովիւ եղող մը, երբ հարխարայեցութեան կը բարձրանար, ոչ միայն հայը, այլ իր հայրն իսկ կը դառնան: Աղա Արդիւ Համիլ ֆրդերում մէջ տարածել ևս թէ հայերը, Ռուսիոյ հետ համաձայնելով, մտադիր են ֆրդերը ջարդել: Քիրդերը զգուշի ևս մղեաւանդել ետքը, Եւս չանցած, հեռագրեց Ձեքի փաշային Տալուրկը զարնել: Ահաւասիկ այսուէն մեքենայած է հայ-ֆրդական կռիւը:

Ասկէց յետոյ կրկալի հայոց արհմարտի կոտորածներու Եւլիս: Մակայն մեր նեադրութիւնը կը հրախրեմ այն հանգամանքի վրայ, որ Խիլան, Պօթան, Ճեզիրէ, Սեմարի կողմի ֆրդերը ոչ մէկ հայ յաղանեցին: Կը հարցի՝ ինչու՞ մէկալ ֆրդերը ջարդեցին, իսկ աստեքան չըրին. այն դասառարկ որ աստեք բարբերը անխառն մնացած էին: Արդև այս կողմի ֆրդերը ֆրդ կառավարութեան գոհ չեն

եւ կառավարութեան խոր մանկութիւնները գիտեն: Աստուծոյ քանակը առաջադրեցան կառավարութեան դէմ: Ամենն ճշմարտութիւնը Պէտրոսը իսկ փառաբանելով աստուծոյ քանակը ասէր: Անոր բանակի մէջ զայն անոր հայեր ալ կային: Սակայն այն ասեց կառավարութեան կողմէ խրատած 60.000 զօրք մեծ մասով կոտորեց զանոնք: Երկրորդ առաջադրութիւնը Պէտրոսը անոր հայերն էր: «Ինչո՞ւ եղև ինչպէս զիսկապարտեալս զիսկապարտեալս զիսկապարտեալս» ասէր: Կառավարութիւնն աս ալ խեղդեց. ասոր համար է, որ այս կողմի փորձերը կառավարութեան թեմայի են: Ուստի եւ հայերուն գէշ աչքով չեն նայիր: Այսօրուան օրս, Պոսթալի, խիստանի, Գեղարքի, Սեմառիի փորձերը կ'ուզեն, որ իրենց դատարանները եւ դատարանները իրենցմէ լլլան, եւ երբաւրդ այս գաղափարը կը ընդհանրանայ:

Այս տեսակ փաստերը ինձի կը դրոշմեցնեն, որ հայերը ձեռք ձեռքի սառած լլլան այս անխառն ու մաքուր մնացած փորձերուն հետ: Հաւանական է որ տղերս կարգաւորները ըսեն «ինչ ցնորք, ինչ երեսակայութիւն», բայց կը հաւատամ, որ աշխարհի մէջ գաղափարական ջանքերը աղաքիւն չեն մնար: Եւ ես այս ճամբով ողիս աշխատեմ, եւ թոյլ տէ՛ք անկողնել, որ յուսահատողներէն չեմ: Եթէ մենք մեռնինք, անտուգ մեր գաղափարները միշտ աշխատեն եւ անոնք անդաւանաւոր ողիս յաջողին: Դեռ ասկէ 60 տարի առաջ փորձեալները մը կամ անկողնելի ճիւղն ըսած ժողովրդական աշուղ մը, փորձական լեզուով գրած երգերու մէջ, ասոնկ կառավարութեան դէմ կը բողոքէր եւ այս համեմատութիւնը կը փարգէր: Մտադրութիւն կայ այս գրածը տղապէս եւ սարածել, որովհետեւ փորձերու մէջ այս գաղափարը անկողնելի բողոքով:

Յայտնի է, որ փորձերու եւ հայերու մէջ դժգոհութիւն եւ սովորութիւններու խիստ նմանութիւններ կան. այս երկու ժողովուրդները նոյն ընթացիկն կը դասկանին: Եթէ անոնք, որոնք նոյն բողոքեան տակ են, իրարու հետ չհամաձայնան, որո՞ւ հետ միշտ համաձայնին: Ըստերը միշտ հարցանելի է այս համաձայնութեան ճարտարական անկողնելի է այդպիսի գործնական հար-

ցի մը դասասխանել: Եւ յետագային կ'օժտեն իր անկողնելի գործողութիւններու արջանակին կը վերաբերի:

Գալով այն երեւոյթներուն, որոնք այսօր ամենիս անկողնելի առաջն են, ես ողիս յիշատակեմ հոս փորձ հայրենասերներու փորձի խնդիր մը գոյութիւնը, որ արդէ երկու տարի է կը հրատարակէ իր յատուկ լրագիրը «Քիրոզիստան» անունով եւ անոր միջոցաւ փոքր առ փոքր կ'արձարձէ ֆաղափարական մտքեր: «Քիրոզիստան»-ը կը դասակարգէ, օրինակ, համեմատութիւն հաստատել հայերու հետ, ուսում, գրագիտութիւն սարածել փորձերու մէջ, դիմադրել թիւր կառավարութեան փորձ սարքը բաժան-բաժան ընելու դիմումն եւ նոյն իսկ բողոք ուղարկել զործողութիւններուն: Ի վերջոյ «Քիրոզիստան»-ի մէջ հրատարակել կարգաւոր փորձերուն բողոքն աշխարհական, առաջադրանք կենցաղը եւ սկսի խաղաղ ու աշխատանք կեանք:

Այս կոչումները, ճիշդ է, այսօր դեռ թոյլ են եւ նորաբողոք, բայց ողիս յուսամք, որ ասոնք իրենց մտնողները կ'ունենան եւ անտուգ կարող կը լլլան ստեղծել երկրի մէջ զգալի հակասութեանական ուժ մը:

Քիրոզ մը

«Դրօսակ» N 4 (1901)

Հայ-ֆրանկական յարաբերութիւններ

Բեդրիստանի որդի Արքայական-բեդրի կոչը ֆրանկներն, որ տղապէս են «Դրօսակ» ներկայ համարում, թելադրում է մեզ մի ֆանի խորհրդածութիւններ հայ-ֆրանկական յարաբերութիւնների մասին:

Քիրոզ-հայկական համեմատութեան հարցը նոր երեւոյթ չէ մեր կեանքում: Ներսէս Վարժապետեանի, Մկրտիչ Խրիմեանի հայտնաբերելի են նրանց որոշ գործնական փորձերը այդ սահմաններում յայտնի են բողոքներին: Բաժնի մասական փարգերը, Սուրենեանի կարծիքները եւ դրս հետ աստուծոյ երեւումն մոլեռանդ հաւատը, երբեմն բաւականաչափ հիմնաւորւած համոզումները վաղուց են եղում մեր հասարակութեան մէջ: Վերջապէս անցեալ սասնամեակում ֆրան-

կի հետ դատարաններու նորաբողոք հայ յեղափոխականների սեղ-սեղ արած փորձերը նոյնպէս արդէ դուրս են գաղափարի՝ երջանից:

Մենք ոչ միայն տրամադիր չենք մտնելու անցեալից արդէ մեզ ժամանակաւոր ուղղութիւնը, այլեւ դատարան ենք այսօր ընդունելու, եթէ կամենում էք, այդ ուղղութեան յարաբերակի մի նոր արտայայտութիւն: Այն ինչ միջնաւայժմ ֆրանկի հետ համեմատութիւն հաստատելու միջոցով եւ հետաքրքրութեան առաջադրել եղել միայն հայերի մէջ, վերջին տարիներում սեղի ունեցած մի ֆանի փաստեր, օրինակ, 1898 թի «Դրօսակ» N 6-ում ու 1900 թ. N 1-ում տղապէս յարաբերութիւններ, ինչպէս նաեւ Արքայական-բեդրի ներկայ կոչը, ցոյց են տալիս, որ նոյն միջոցով հոյ է գտել եւ արդէ կեանքի վերաբերելու ճիշդ է անունը նաեւ ֆրանկիստեղծների մէջ: Միեւնոյն գաղափարի վրայ աշխատողներ ուրեմն երեսուն են գալիս երկու կողմից՝ փոխանակ մի կողմի, եւ ինքնաբերական հաւանական է դառնում այն ենթադրութիւնը, որ այստեղեւ հայ ֆրանկական համեմատութեան խնդիրը կարող է զարգանալ համեմատաբար անկողնելու նպատակով, անկողնել յաջող յայտնաներում:

Սակայն չնայելով երեւոյթի բողոք ուրախալի բնութեան, մենք չենք կարող ծածկել մեզանից, որ ֆրանկական դատարանները հայկական դատարաններին խնդիրը ամէն անգամ, երբ նա հրատարակ է գալիս, մեզ դնում է մի դրոշման մէջ, որ ֆրանկական ժողովուրդը բնորոշում է իր մի առաջով, այն է՝ «parler de la corde dans la maison d'un pendu» (խօսելու դատարանի մասին մի կախածի սան մէջ):

Եւ իսկապէս, եթէ հարցնելու լինենք մեզ՝ թէ ո՞ւր միջոց է հայ ժողովուրդը, գուն XIX դարի ֆանական փրօպագանդի, օրտոր, ամսի ամսի, արեց տարի անկողնել, արեց տարի սուտել, որչափ նա չէ սուտել անմիջապէս ոչ մի ուրիշ ազգութիւնից, դժուար թէ գտնի մէկը, որ չդատասխանէ՝ ֆրանկ: Եւ անա այդ մասական մեր բնական, մասական մեր անկողնել, մտադրութիւն, անկողնել, մեր հայրենիցից մեզ ցիրուցան անողի,

մեր անկողնել մտադրութիւն, մի խօսելու հայութիւնը կախ տող այդ դատարանի մասին է, որ մենք հայերս դէտք է խօսենք-լսենք: Դրոշմանը անկողնել անողորմ է, եւ իհարկէ դատարաններում է անեալն զգուշութիւն խնդիրը ըստ կարելու յայտնարտութեան լուսաբանելու համար:

Միանգամայն անհրաժեշտ է դարձել, որո՞նք են այն դատարանները, այն դատարանները, որ հիմնաւորում են ֆրանկ-հայկական հակասականութիւնները, եւ կարելի է արդեօք դրանց առաջն անել եւ ի՞նչ միջոցներով:

Արդեւրդ լեռներում եւ սարահարթերում, ուր երկրի բնական հարստութիւնները եւ կիսաբազմական-խառնարած կենցաղին յատուկ սահմանափակ արդիւնաբերութիւնը չեն դաշնաւորում ֆրանկի համար առաջադրելու կեանք, նրանք ներկայումս են գոյութեան կուտում իրենք թոյլ տար: Կար, դատար, միս, բուրդ, բրդի գործածութիւն եւ ինչ ֆանականութեանը հաց, անա այն մթերեաները, որ արդիւնաբերում են ֆրանկը: Արեւտի բազմազան արտադրութիւններ, բրինձ, աղ, բայց անա այն մթերեանը, այն անգամայն անկողնելու հարցը կենսական դիմումները նրանք դէտք է ստանան դրսից, ուրիշ ժողովուրդներից, եւ դրս համար նրանք չունեն ուրիշ միջոց ֆան կողորոշու եւ սղանաւորութիւններ, որոնք տարիների ընթացքում դարձել են «ֆրանկական արդիւնաբերութեան» մի անհրաժեշտ, համարեա մի «բնական» մաս: Իր գաղափարական բողոքով ֆրանկի հարցի է բարձրացել միջնաւայժմ նահապետական ցեղական սկզբունքը: Յեղի բողոք, անհայ ինչն է դեկաւարում նրա կեանքը: Չղկայ այդ սեղ ազգային գաղափար, ժողովրդական մի ամբողջութեան հակասողութիւն: Չղկան այդ սեղ վերացական ընդհանուր սկզբունքներ ոչ սղանաւորութիւններ, ոչ յափեսակութիւններ մասին թէ հասարակական եւ թէ մասնաւոր կեանքում, ճիշդ այնպէս, ինչպէս ֆաղափար կիրք ազգերի մէջ դէտական ինքնապատկանութեան տեսակետից ընդունում են դատարանի սղանաւորութիւններ, յափեսակութիւններ եւ: Այն ամէնը, ինչ դատար-

դասնում է ցեղը, յաճախ նոյնիսկ անհասը. բա է, ես ինչ կարող է վնասել նրանց՝ վաս: «Յեղակից» եւ «այլացեղ» համանիւ եւ «բեւեակ» եւ «բեւեակ» խօսքերն, բէկազ այլացեղ լինել նոյն ֆրական ազգութիւնից: Ու հասկանալի է, որ յանցանք չկայ, որ ֆուրը չարարացնէր, երբ դա կասարում է այլացեղի վրայ: Այդ բարական չէ: Կողոպտու եւ սղանութեանը, իբրեւ ցեղի եւ անհատի բարեկեցութեան նոյաստոր միջոցներ. նոյնիսկ առաքինութիւն եւ համարում եւ գովասանում, փորաբանում, երգում եւ իբրեւ կտրուծի վայել յատկութիւններ:

«Ո՛չ բալուզները, ո՛չ բեղունները, ո՛չ հաղէները եւ ո՛չ էլ դասագոյները չեն գերազանցում ֆուր դասերազմաբեր ցեղերին իրենց առաջակարգութեանը եւ այդ բնագոյնան բարակաւորութիւն սալու արեւսով», ասում է Էլիպէ Աեկիլան:

Այդպիսով ֆաղակարութեան դասնութեան մէջ ինչ յետակի բաժանումներ էլ հետեւելու լինեն, բնութեան Տայլըրի, Մորզանի քէ Լիդերսի սխտեմները՝ այդ միեւնոյն է. ֆրեղը, իբրեւ մեծ մասամբ դեռ քաղաքական-խաճարում եւ ցեղական սկզբունքով աղող ժողովուրդ, ու՛տ է դասաւորւն մարդկային ֆաղակարութեան յայտնի քաջաններէից՝ բարբառական քաջանում: Բարբառական կենցաղի ուր ժողովուրդի հետ է ուրեմն, որ ու՛տ է աղբեւ հայերը, նրանց անմիջական հարեւանները, որոնք սակայն վաղուց են ու կոխել ֆաղակարական կենցաղի քաջանը: Այս անբախտ գուգողիտութիւնը մի երկրում երկու սարքեր ֆաղակարական կենցաղների, ահա մէկը այն հիմնական դասաճաններէից, որոնք դայմանաւորում են ֆրական ու հայկական Եսիերի եւ սեւակէների յազգին սարքերութիւնը:

Միս նսանաւոր դայմանը, որի շնորհիւ անօրինակ կերպով արում են ֆուր-հայկական յարաբերութիւնները եւ որի առեւելի աղաքայցը մեծ քաջանք մեր օրերում, դա այն սաքսիքն է, որին հետեւում է քիւր կառավարութիւնը հնոյն իվեր:

«Ռոյնս գի ֆրեղը հեռու մնան անկախութեան ձգ-

տմից, կառավարութիւնը աշխատում է նրանց գրադեցնել ուրիշ խնդիրներով: Այդոյն, օրինակ, նա որդում է ֆրեղին Քիւրդիասանում աղողը նետարականների դէմ, ինչոյն նաեւ մահմեդականներին զինում է ֆաղակարների դէմ, իսկ վերջիններիս՝ եզիզների եւ ֆրեղի դէմ: Նա այդպիսով առաջ է բերում խոտորութիւնը նր այն միակ նոյաստոր, որ իրեն դասի գերակայն իշխանութիւնը... եւ հոյասակ աղանդները չմիանան ընդհանուր բեւեակն դէմ»:

Այդ դիտողութիւնները մեծ գնում են գրեմանացի Շվալգեր-Լէրլենցիցի մի աշխատութեան մէջ, որ հրատարակւած է 1875 թին այն հետախուզութիւնների հիման վրայ, որ 1872-1873 թականներին ինժեներ Չերնիկի ղեկավարութեամբ արւել են բուն Քիւրդիասանում (Հիւսիսային Միջագետք): Ուն յայտնի են ֆրեղի ձեւով կասարւած եզիզների ջարդը 1830 թին կամ 1846 եւ 1849 թականներին Մուհամեդ-փաւայի (Կիրիսլի) որդեմբ նետարականների կոտորածը, ինչոյն նաեւ 1860 թին առիասարակ ֆրիսոնեաների ջարդը, երբ-քս միեւնոյն հեղինակի «քիւրերը գործում էին որովաների հետ միասին, գրգռելով նրանց ինքնակոտորութիւնը եւ արայայելով վերին ասիանի նեղագանութիւն ու կեղծաւորութիւն» ու յայտնի են, ասում ենք, այս փաստերը, նրանց մէջ սարակոյս չէ կարող լինել ինժեներ Չերնիկի իրաւցի դիտողութիւնների մասին: Յասկաղէս հայերիս վերաբերմամբ՝ սաճկական նոյն սաքսիքը, իհարկէ, արայայելեց արեւելի սոսկալի չափերով: Բոլորիս յայտնի են այն ներգործական յարախոսանքները ֆրական բոլոր խժովութիւններին, որոնք ուղղուած են եղել հայերի դէմ: Պակերը լրացնելու համար միայն յիւսակեմք 1829, 1855 եւ 1877 թերի հայկական մեծ արեւմուտները ֆրեղի ձեւով եւ վերջապէս «Համիլիէի» կազմակերպութիւնը, որի կազմը այնքան աղետաբեր կերպով, արայայելեց 1895 եւ 1896 թերին:

Միեւնոյն «վերին ասիանի նեղագանութեան եւ կեղծիքի» սխտեմին են հետեւում եւ ոչիսի հետեւեն նաեւ ռուսները, լուսաբան-

լով հայկական Եսիերումը ճիւղ եւ ճիւղ քիւրերի ոյն, այսինքն իբրեւ մի ձգում, որ նոյասակ ունի երոյական նետարութիւնների միջնորդութեամբ սեղծել սեփական հայկական քաղաքաւորութիւն եւ ֆրեղին ներարկել սրկական վիճակի: Այդոյն, օրինակ, ռուս սոյայակոյսի գնդապետ Կարգովը, որի ասելութիւնը դէտի հայկական խնդիրը հասնում է կոտորեան նոյնիսկ ակներեւ փաստերի առաջ, Կովկասի կայսերական աշխարհագրական ընկերութեանը արած իր գեկուցման մէջ ասում է.

«Օսար, մեծ մասամբ անգլիական դրոյումների (?) աղբեցութեան սակ, վերջին սարիներում ֆաղակարի հայերի եւ հոգեւորականութեան մէջ սկսել է Եսիերում հայկական անկախութեան վերանորոգման եւ վաղուց չֆացած Հայաստանի վերամոյթեան համար... Հասկանալի է ասելութեան այն զգացմունքը, որ ծագեց ֆրեղի մէջ դէտի հայերը, այն միսքը, քէ նրանք, որ կազմում են երկրի (?) ազգաբնակչութեան մեծամասնութիւնը, կը լինեն ներարկուած (?) խորաղէս արիւնարու եւ ոչ-դասերազմաւոր փոքրամասնութեան (?), բոլորովին անսանելի է արեւն մի մահմեդականի, մանաւանդ ֆրի համար»:

Բայց հայկական խնդիրը իր արմատում խեղդելու կողմնակից գնդապետ ֆրիսարիտիւնից չէ, եւ խօսում էր հայերի դէմ: Ահա բառ առ բառ նրա խօսքերը ֆրեղի մասին, որոնց վրայ նա նայում է իսկ միմիայն նուսական սիրաղեսական դիտումների տեսակէտից, ինչոյն սաճկական ֆրեղիսանութեան տեսակէտից:

«Քիւրդերի դասնութեան տեսութիւնից կարելի է հանել մի եզրակացութիւն, որ Եսի կարեւոր է գնահատելու համար այս կամ այն կարելի գործողութիւնները Քիւրդիասանին մօտիկ երկիրներում՝ ծագած ֆաղակարական բարբարութիւնների ժամանակ: Քիւրդին Եսի ֆիլ է ծանօթ հայրենասիրութեան զգացմունքը այն մտքով, ինչ մտքով, հասկանում ենք մեծ, հասարմութիւն սանիկ կառավարութեան ամենեւին շունեն, բայց բարական գորեղ է զգացմունքը դէտի ցեղը եւ նրա գլխաւորը»:

Եւ էլի
«Քիւրդերը Եսիարիտը գեւեղի դիմելով՝ նոյն արագութեամբ էլ սառչում են, կեց որ դիմադրութեան են հանդիպում: Կողոպտիսի հոգը նրանց մէջ գերազանցում է նոյնիսկ հասարմութիւնից դէտի Եսիար: Չալալի ֆրեղը հետեւում են Եսիար մուր-աղային ընդդէմ իրենց ցեղակցի, որը բացի դասից՝ քաղաքասում է կրօնական հնախով: Մի խօսով՝ ֆրեղի բոլոր գործողութիւններում երեւում է ոչ քէ դիմացկուն եւ համարձակ մի ժողովուրդ, այլ վայրենի կողոպտիչներ, որոնք անընդունակ են ռեւ երկարատեւ ջանքերի եւ դասրաս են արեւն բան գոհել վայրենական, գրօւային Եսիին»:

Եւ իհարկէ այդ «վայրենական, գրօւային Եսիին» բարարարութիւն սալու համար էր որ 1829 թին ռուսաճկական դասերազմի ժամանակ կոնս Պակեկիչը, համարելով Քիւրդիասանի խաղաղութիւնը դասերազմի յաղողութեան գլխաւոր դայմաններից մէկը, բոյսութիւն սսացաւ 100 հազար ոսկի ժախսելու ֆրեղին ընձաներ բաժանելու նոյասկով:

Վերջապէս չէ կարելի անտա առնել մեզ հետաքրքրող հարցում նաեւ կրօնի նսանակութիւնը:

Եսիերն են միսում կրօնի դերը ֆուր-հայկական յարաբերութիւններում, բայց մեզ բան է, որ մի կրօն, որի մէջ դարերի ընթացում անփոփոխել է մահմեդական աշխարհի համարեա բոլոր մտար-բարոյական կեանքը, մի կրօն, որը գերազանց ղեկավար է ներգրապել մահմեդական դետարիւնների արքողջ ֆաղակարական կազմի մէջ. մի կրօն, որ «գեւալուր» խօսով այնքան խօստեք բաժանում է արքողջ երկրագնդի այլակրօն սարերը «միսուլմաններից» մի կրօն, որ Մարգարէի անուով կոչում է իր հօտին. «դասերազմեղէ անհասաների հետ միմիայն կը վերանայ ամենայն մի դիմադրութիւն, միմիայն Ալլաիի հաւասք կը դառնայ միակ կրօնը աշխարհիս վրայ». մի կրօն, որ «հալալ» է անում իր հետեւողներին, այլակրօնների արիւնը եւ ար-կողողութիւնը մի կրօն, որի դասազմները այնքան համադասասլասնում են մանաւանդ ֆրեղի բոլոր վայրենի բնագրներից,

մեզ բուն է, ասում ենք, որ այսօրվա մի կրօն չէ կարող չունենալ մի որոշ դերը ֆիւրդ-հայկական հակառակորթիւնների խնդրում: Այդ դէպքում նախորդ հարցին նաեւ Տաճկաստանը ու իսլամը մօտիկ ուսումնասիրած բոլոր հեղինակները, սկսած մեր ամսաւ Րաֆֆիից մինչև Էնզելիարը (Տաճկաստան եւ Թանզիմաթ), Գրիկ (Հայկական ճգնաժամը) եւ շատ ուրիշներ:

Ահա, մեր կարծիքով, այն գլխաւոր գործոցները ֆրեյդի բարբարոսական կենցաղը, սաճիկ ու ռուս կառավարութիւնների սաֆիքը եւ մահմէդական կրօնը, որոնք սասկաղէտ դժարացնում են եւ յիշի դեռ եւս դժարացնեն ֆիւրդ-հայկական համերաւութեան գործը:

Հետեւեալ յօդաւածում կը ֆնտնենք երկրորդ հետաքրքիր հարցը, որ մենք դիմել վերեւ:

ԿՈՉ ՔԻՒՐԴԵՐԻՆ

Ներկայ կոչից տղազրամ ֆրեյդն եւ թիւրքերն լեզուներով, 500 օրինակ ուղարկւած է «Դրօսակի» խմբագրութեան սրանից դեռ չօրս ամիս առաջ: Այդ կոչը, որ մեզ հաճելի է համարել արձագանք նորաբողոք ֆիւրդ շարժման, մենք յարմար դասեցինք հրատարակել «Դրօսակում» միայն այժմ, երբ բոլոր օրինակները արդէն ուղարկւած են Թրքահայաստան ֆրեյդի մէջ տարածելու համար:

Քիւրդեր.

Ինչպէս որ մարդս ստիպւած է միջոցներ դաստաստել իր անձնական դաստիպելու իր գոյութիւնը զանազաններու համար, այնպէս ալ քանի որ միամիտակ անկարելի ըլլալով ամբողջ, բնականէն հարկադրւած է ընկերակազմէն արտի: Նա դէպք չէ խնայել իրեն դասկանած հասարակութեան համար աշխատի, դաստիարակելու համար ու դաստիարակելու համար, որ կեանքին անկախ սուրբ է, արդարաւոր ընտանիքի անդամներուն աղաքան եւ իր հայրենի սիրած հողը դաստիարակելու քննադատներուն դէմ:

Ասոր համար ամեն ժողովուրդ իր ազգային դաստիարակութեան տեսակէսին համեմատ շարժելու է: Դո՛ւք, շատնց է. ձեզ ֆաղափարութեան ամեն տեսակ յառաջադիմութիւններէն, գիտութեան բարիքներէն, ազատութեան երջանկութենէն զրկող եւ անօրէն գործադ-

րամ շարագործութիւններով վերջապէս աշխարհի առջեւ ձեր համբան ու դաստիարակութեամբ Արդիւ Համիդին եւ անոր բռնաւոր դաստիարակութեան հակադէմ ծառայելու գա՛ս՝ ուրիշ բան չէք ընէք: Փասեփախին հետաւոր նոյնատեսակ ձեզ ձեր սգիտութեան մէջ դաստիարակելու համար, ձեր այդ վի-

րնութիւնները ճիշդագոյն հանել կուսան: Աշխարհք արարած գիտէ այս բաները, դո՛ւք միայն դեռ չէք իմացեր:

Ան ինքնիրեն խալիֆաթող ըստ, ինչ կըսէ ըստ: Ձեր մասին ի գործ դրած բռնութիւններուն ոչխարի դէմ հնազանդելու եւ իւրաքանչիւրը մէյնէ կ'ահագին փոր-

նիքը եւ ձեր տուժեղը: Ձեզ աների ու ասարի մողովակներ, միւրտարիֆներ, գայմագաններ ձեր ձեռք բան ձգեցի՞նք արդեօք, եւ մանաւանդ ինչ որ ունէիք անկէնէն գա՛ս՝ չէ՞ որ ձեր դաստիարակութեան Աստուծոյ եւ Մարգարէին արգիլած սղանութիւններէն, թալանուներէն օգուտ ֆաղելու չափ տղէ՞ք

ճակէն օգուտ ֆաղելով, այնքան շարիֆներու փոխարէն՝ շուրջներուն իսկ չընդունած մէկ-երկու դաստիարակութեան մէջ կը փայփայէ: Դո՛ւք չէք հասկնաւոր որ այդ նշանները եւ դաստիարակութեան ձեր ազգային արժանադաստիարակութեան եւ ձեր արդարաւոր կորուստին գինն է:

Քիւրդեր. Արեւելի ցեղերուն մէջ էն կ'սրբոր, էն խելացին եւ էն ժրջանն է. ան հողի դաստիարակութեան համար, որուն վրայ ձեր երեսասարդութիւնը անցուցած էք, ժամանակէ մը իվեր ի՞նչ ժառանգութիւն մատուցիք:

Ձեզ բնաջից ընել ուզող փասեփախին ճամբուն այնքան հողիներ զոհ տալի, ի՞նչ ըրիք Քիւրդիստանի դաստիարակութեան համար: Ձեր երկիրը կարգ մը արագակ դաստիարակութեան կերտման ձեռքով եւ անձամբ անոնց ստուկ ժառանգութիւններ ընելէ գա՛ս՝ ի՞նչ քրած էք:

Ան բազաւորը, որուն խալիֆայ է ըսելով հնազանդիլ ուզեցիք, այնքան տղէք է, որ չէք իմացած թէ բռնակալ եւ գահէն վար անելու արժանի մէկն է: Փասեփախին խալիֆայ անունին տակ կ'ատարած յար-

ճանք երկու դաստիարակութեան կեղեքներուն ժառանգակիր ըլլալու ինչո՞ւ ստիպւած ըլլալ:

Չէ՞ք գիտէր որ բռնակալին հնազանդելը ամբարշտութիւն եւ Աստուծոյ դաստիարակութեան հակադէմ է: Այնքան ողբերկու ազգեր, յարստեւ ջանքերուն շնորհիւ, վերջապէս իրենց համար դաստիարակութեան կազմակերպելու դիմումներն անկարելի ընտանիքը ու ազգութիւնը ազատեցին ու երջանիկ եղան: Դո՛ւք փոխարէն այդ տեսակ ազգերէն օրինակ անկելու, իրար կըսողանէք եւ այսօր յոյսով ու մեղով թուլացնելով, ձեր էն մեծ բեռնափ փասեփախի բռնակալութեանը կ'աշխատիք անելի ու անելի աստիարակութեանը:

Միթէ՞ք թոյլ կուսայ ձեր ժամօք վեհանձնութիւնը ու ֆաշիստութիւնը, որ սղաննէ կարգ մը անմեղ հայերու կիները ու երեխաները: Մեզի կը վայրէ՛ այսքան խաբարի փասեփախի մը շարադրութիւններէն, որ ձեր արարներուն համար, աշխարհի առջեւ ձեզ վայրենի կը ներկայացնէ:

Կարգ մը անդաստիարակութեան սղաննելով չէ՞ որ դո՛ւք կը ֆանդէք ձեր հայր-

զանցեցաք: Քանի մը արիւտապէս փասեփախին հրամանով վան գումարած ժողովի մը մէջ հայերը ջարդելու որոշում տրուելով, հանգուցեալ Շէյխ Իմասուլլահը, որ ներկայ էր, վեր կացաւ եւ ըսաւ. «Աստուծոյ կամքին հակառակ է այսօր հայերը ջարդել, եւ այս իրադէն ընող փասեփախը բռնաւոր եւ անիրաւ ըլլալուն, ոչ միայն անոր հրամանին հնազանդելու չէ, այլեւ նոյնիսկ արժանի է կամեցեցեցութեան: Անոր բուն նպատակը նախ ֆիւրդերուն ձեռքով հայերը սղաննել եւ յետոյ բանակին ձեռքով ֆիւրդերը ջարդել տալ է»: Աս ըսելով հեռացաւ ժողովէն: Հանգուցեալ Շէյխին այս մարգարէական շարժումը ինչո՞ւ ձեզի գեղեցիկ օրինակ մը չէ եղած: Դո՛ւք, իբրեւ ցեղակից եւ միեւնոյն երկրի գաւառ, բնականաբար դաստիարակութեանը կ'աշխատիք անելու համար ամբար ամբողջ հայերուն հետ, եւ այս բնական անհրաժեշտութեան դաստիարակութեանը չէ՞ որ այսքան ժամանակ ի վեր առանց կողմ եւ անհամաձայնութեան անոնց հետ լաւ յարաբերութեան մէջ կ'ապրիք: Այսքան բնական եւ հինաւոր յարաբե-

ուրիւնները Արդիւ Համիլի չարադրութեամբ ոտնակոխ ընելով. հայերը զարդելիւ, այս էլ հանդերձեալ աշխարհի մէջ մեծ դասաստանաստութեան սակ կը ձգէ ձեզ: Եթէ դուք անոնք չարչարէք եւ հարստահարէք հարկաւ հարստահարածին

հնազանդեցէք եւ անոր համեմատ շարժեցէք: Յարգեցէք եւ մտիկ քրէք ձեր իլէմանները. երեսիլները: Կըստասեմ որ ժամանակը գալ, ինձալիս (առաջ Ասուած) մօտիկ ժամանակէն անձամբ կուգան եւ ձեզի հետ մէկտեղ կաշխատեն: Այս առթիւ հարկ ե-

Չալախի ֆրեթ. 19-րդ դարի գծանկար

վէժխնդիր Ասուածը ձեզի անդաշտի՞ չի ձգեր: Քիրդեր, ալ հերիք է այսօր ան աղէտ ու ծախարութեան դասճառ եղող անփութիւնը եւ քառամտութիւնը: Ձեր նախահայրերուն դաստիճակ ու համբար սամերստեան հողովը ծածկեցիք: Չի ձանձուրացա՞ր դեռ ձեր վրայ իբրոյ կաշտօնաներուն ձեռքը յափեսակութեան, մարդատարութեան եւ առաքելութեան գործիք ըլլալէ:

Այս անօրաւստէն ի՞նչ ուէս միտի մտրէք ձեր ազգային դաստի: Աշխատեցէք ձեր հին ազատութիւնը ձեռք բերելու եւ ձեր անցեալ երջանկութիւնը ետ դարձնելու: Երեւ զարիք է ձեզ արքայներուն եւ ձեզ աշխարհի սանձեղներու համար Պօլսէն այդ նորաստեղծ ազատ երօտի անցայ եւ հոն մեր ազգին ամեն կերպ յառաջադիմութեան համար «Քիրդիսան» անուն լրագիրը մը հրատարակեցիք: Այն մեծամեծներուն, որոնց հետ կը ըլլակցիք, խօսեցնուն

դա՞՞մ ջանք ու խնամքը գլուխ հանելու համար գլխաւորապէս ֆրոյճ էլիտերը եւ մեծամեծները կը հրաւիրեն: Քիրդիսանի մէջ յարուցած գիտութիւններուն մեծադէմ անոնք դասաստանաստ են: Տգէտները, փոքրերը դժբախտ են, անոնց ալ մեղքը մեծեւոր, գործի գլուխ կեցողներուն վիճակ է: Իրեւն վիճակին ժամանակները հասկնալով անոր շարժանկութեան չափաստի մեծ յանցանք է: Մանաւանդ որ փասեալիս սա՞՞մ դաստաններուն ու աստիճաններուն համար այս չարագործութիւններուն գործիք ըլլալն աններելի ոճիր է: Ձեր տեսած բնատուր հարստահարութիւններուն վերջ մը դնելու համար, հայերը ձեզի ամեն կերպով աջակցելու կազմ դաստաս են: Համեմատութեան ու համաձայնութեան մէջ միտրեանք: Այսօրիս վիճակի մէջ Ասուածը յաջողութիւնը հետեւնիլ է:

Պէտքէ՞սան Պէլի որդի Ամսիւրահման

«Գրօսակ», N 5 (1901)
 ՀԱՅ-ՔՐԴԱԿԱՆ
 ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
 II

Այն նշանաւոր դայճանները, որ մենք արդէն մասնացոյց արինք իբր արգելներ հայ-ֆրոյական մեծեցման, հասկանալի է, որ չեն կարող ներկայ օրերուն առանձին հաւատ ներձեցել այդ երկու տարրերի մեջական, սխտեմասիք միացած գործակցութեան մասին: Բարեբեցել ֆրոյդերի բարբառս կենցաղը, որ տարբեր է մերինից, շարունակ յաջող կերպով մըցել երկու կառավարութիւնների հետ, որոնք հաւասարադէմ թեւանք են ֆրոյդ-հայկական համեմատութեան. չեզոքացնել կրօնական ազդեցութիւնները, որոնք ֆրոյդի մէջ համակից են ազգայնական հասկացողութեան, որանք այնպիսի խոսք կուտարական խնդիրներ են, որոնք կարող են մեակել անդադար գործող մտքի սակ. երկար ժամանակի ընթացքում. միեւնոյն հայկական հարցի թեւաւորութիւնը, մեր ժողովրդի արդի կացութիւնը, կոչի քշանին յասուկ մեր լարեւած տրամադրութիւնները ընթացիկ կեանքի անյեւանակցելի ուղիները մեզ թոյլ չեն տալիս հեռաւոր առաջադիմութիւնը մեր հոգեւոր եւ գործնական ծրագիրները:

Ահա այդ տեսակէտից ֆրոյդ-հայկական հակառակութիւնները դայճանաւորող գլխաւոր դասճանդերի առաջն առնելու հարցը. իբրեւ արմատական եւ միեւնոյն ժամանակ զանազան գործ. չէ կարող իր ամբողջ ժողովրդով զբաղեցնել մեզ: Այժմեական կարեւորութիւն ունեցող միակ խնդիրը ուրեմն կը մնայ այն՝ թէ՞ կարելի արդե՞օք, գոնէ յայտնի չափով, մեղմացնել այդ հիմնական արգելների վնասաբեր բնատուրութիւնը, կամ ուրիշ խօսքերով չէ՞ կարելի արդե՞օք նոյնիսկ այժմեան հանգամանքներում գտնել ֆրոյդական կեանքում ուրիշ այնպիսի գործոցներով ելլել: Երբ Բախիին իր հերոսներից «Գուշակոյի» գնտնորդ է ֆրոյդի մի նշանաւոր էլիտի մօտ, որը « մի օրայ մէջ կարող է 10 կամ 20 հազար ձիաւոր դուրս բերել », կամ երբ խօսելով հայերի մասին նա, Ալթանի թերաւով, ցաւ է յայտնում, որ հայերը ազնականութիւն չունեն, թէև ինքն « չէ հա-

նր հաստատելու համար: Սոյնտար իր « Բաղախական հիմնարկութիւնների զարգացման » մէջ խօսելով « դաստեղծութեան հասարակութիւնների տեսակի » վրայ, ասում է, որ նրանց մէջ « զանազան ինքնակազմութիւն » եւ ընդհանրապէս « անհասկանալի նախաձեռնութիւնը կաշխատելու է », որ այդպիսի հասարակութիւնների մէջ իբրեւ « կրտսերական համաձայնութիւն » եւ սոցալականութեան փորձի », որի շնորհիւ հասարակութեան դեպք, առաջնորդը հանդիսանում է « գլխաւոր դերակատար կեանքում »: Վերաւերել այս ընդհանուր ճշմարտութիւնը ֆրոյդին ոչ թէ է տեսնենք, որ նոյն ցեղական սկզբունքը, որ նրանց մէջ ֆալսափական յայնման յետմանց յրութեան յասկանից է, ունի մեզ հետաքրքիր խնդիր տեսակէտից մի առաւելութիւն. որն արժանի է առանձին ուշադրութեան: Շնորհիւ այդ սկզբունքի՝ ֆրոյդի մէջ համոզել, օրինակ, մի ցեղադէմ (էլ-աղախ, մի) կամ մի կրօնադէմ (էլիս) դա միեւնոյն է՝ թէ համոզել նրա ամբողջ ցեղը, որն իր « կրտսերական համաձայնութեան » մէջ գիտէ միայն հնազանդութիւն իր իբրեւ հարմարութիւն եւ կատարել նրանց կամքը: Բաղախականութեան անդի քարձ քշաններում, ինչպէս, դեպքի նշանակութիւնը կեանքում սահմանափակում է, հետեւեալ դարձելով ամբողջ հասարակութիւնների դասճանդական կեանքը իրենց մէջ անդրադարձնելուց: Բայց այդպէս չէ ստիճան թողնել զարգացման աստիճանների վրայ, որ հասարակական յարաբերութիւնները չափազանց դարձ են, որ չկան բազմաթիւ հիմնարկութիւններ, մարդկային գործունէութեան բազմազան ճիւղեր, զարգացման անընդհատ մեակում. կեանքի նորանոր հոսանքներ՝ իրենց մեջական փոխադարձ ազդեցութիւններով, ընդհարումներով ելլել: Երբ Բախիին իր հերոսներից «Գուշակոյի» գնտնորդ է ֆրոյդի մի նշանաւոր էլիտի մօտ, որը « մի օրայ մէջ կարող է 10 կամ 20 հազար ձիաւոր դուրս բերել », կամ երբ խօսելով հայերի մասին նա, Ալթանի թերաւով, ցաւ է յայտնում, որ հայերը ազնականութիւն չունեն, թէև ինքն « չէ հա-

մակրոմ ազնուականութան գաղափարին»։ մեզ բխում է, որ նա ինկաւսի ունի հէնց այդ յեւանմաց դրոբկան մեր մասնացոյց արած որոշ առաւելութիւնը. հայ ազնուականութիւնը, ընտրելով յիր յիր եւ հեղինակութեան ժողովրդի առաջ, գուցէ կարողանար կառել, համախմբել ու մղել նրան դեղի մեր ազգային ազատագրութեան գործը... մտածում է Բախիին:

Ընդունելով ուրեմն, որ ցեղական սկզբունքը շատ նոյաստար որպէս է ներկայացնում մեզ հետախնդիր խնդրում, նայենք այժմ, որքան հեւ է կամ կարելի է Բիւրդ անհաս յետերի հետ համարախմբելու հաստատելու գործը:

«Քրդերը բնածարար են վերաբերում բիրտերին: Ամեն բանից երեւում է, որ նրանք, ինչպէս եւ բիրտերին հոյասակ ժողովուրդների մեծ մասը ձգտում են անջատման եւ որ նրանք որպէսզայ են առաջին յարմար դեղիում աղյսամբել իրենց նախկին անկախութիւնը ձեռք բերելու համար»։ ասում է Շվաբլեր: Լեխտենիցայը, որի մասին յիշեցինք անցեալ ամսում:

Նոյն երկրորդի մասին վկայում է նաեւ Բեկլին:

«Այս դարի կիսից սկսած մասնատուրդէս ռուսաց վերջին արեւմտեցից յետոյ տեղի ունեցած քրդական աղյսամբութիւններից շատերը անշուշտ նոյասակ ունեւն ձեռք բերել քաղաքական անկախութիւն: Մինչեւ անգամ վորձեր եղան հիմնելու մի «Քրդական դաշնակցութիւն»:

Եւ տեղի ունեցած փաստերը հաստատում են այս վկայութիւնները: Ռ.Վանդուզի փաշայիցը, Հէյբարի, Բախսանի, Բեդլիանի իշխանութիւնները ընկան ոչ առանց ընդդիմադրութեան սաճիկ կառավարութեան, Բեդլիանի աղյսամբութիւնը (1846), Եզդանցիի կոխները (1854), մի քանի տետերի առաջարկները Կարիսի ռուսաց հիպոտանսին՝ ընդդէմ սաճիկ կառավարութեան (1876), Շէյխ-Իբրաիմի ծրագիրը միեւնոյն մտնով (1880)-անա մի քանիսը այդ փաստերից:

Միեւնոյն տրամադրութիւնը ողբ է լինի քրդերի մէջ նաեւ դեղի ռուսները: Քիւրդ տետերից շատերն են հաւկանում, որ ռուսաց սիրադետութիւնը կորսաբեր է իրենց նիս ու կացի, իրենց արտօ-

նորիւնների եւ ցեղական ամբողջ կազմի համար: Ռուս զնդադէս Կարցովը, որի նկարագրի հետ մենք արդէն ծանօթ ենք, ուղղակի յայտարարում է.

«...1827 թին երբ կոծա Պասկեիչը տիրեց Երեսնեան խանութեանը, քրդերը հաւասարմութեամբ ծառայում էին երեսնեան սարդարներին եւ ամեն կերպ օգնում էին նրանց ռուսների դէմ: Բայց կրօնական դասճաններից՝ նրանց որդւոմ էր դաստեղծել մեր դէմ՝ այն միանգամայն հիմնաւոր հանգամանք, որ երբում ռուսների հաստատեցոյց յետոյ վերջ կը դնէ նրանց փայտեմի ազատութեան, նրանց կամայականութեամբ եւ արատաբարմաներին»:

Մենք ոչ մի կերպ չենք մոռանում ինտրի, որ չնախկնով այս ատկութիւններին դեղի տաճիկ եւ ռուս կառավարութիւնները, շատ յաճախ քրդերը, ընտրի իրենց կեանքում տիրող որպէսզայներին, ստակալի գործիք են դառնում իրենց բնածարարների ձեռքում՝ ի վնաս հարեւան ժողովուրդների: Բայց քանի որ անհերքելի են այս տրամադրութիւնները, որոնք անշուշտ նոյնպէս ունին որոշ արմատներ քրդական կեանքում եւ որոնց արտայայտութիւնը եղաւ իմիջի այլոց, «համալիւն» շատ ցեղերի չմասնակցելը, ինչպէս նաեւ մինչեւ վերջին ժամանակներս տեղ-տեղ դառնաւոր քրդերի կիսամանկալս դրութիւնը, մենք կարծում ենք, որ կայ որոշ հող, որի վրայ կարող են մշակել եթէ ոչ

մշական, գոնէ ժամանակաւոր, եթէ ոչ յայն ժառարով, գոնէ մասնաւոր համաձայնութիւններ այս կամ այն կարող դէտերի հետ:

Եզիպների ժողովրդական մի երգ այս խօսքերն է դարմանակում. «Բորենին յանայում է կեանքը եւ միայն դիակներ է հանում գերեզմանից, իսկ փաշան երիտասարդների արիւնն է խմում... Անիմի հզօրը որ գոթ չունի»...

Ո՞վքեր են քրդերի համար այդ «գոթ չունեցող հզօրները», քիւրդերը, ռուսները թէ՞ հայերը... Անկարելի է, որ քրդերի մէջ չգտնենք իրենց դրոբիւնը բաւականաչափ գիտելու դէտեր, որոնք չկարողանան այս հարցին դասատանել այն ձեւով, որ համարախմբաւորում է իրենց եւ մեր փոխադարձ շահերին:

Բայց եւ մենք հայերս ողբ է, քանակ այդ գիտելու ցոյրիւնը նրանց ներքեւել: Միայն՝ որս համար մենք չունենք որից միջոց, քան մեր սեփական ուժերը հարստացնելու եւ կենդանի օրինակներով աղյսացումները, որ մենք ընդունակ ենք դաշնակցել մեր եւ շատ անգամ նաեւ մեր հարեւանների շահերը: Կունենանք այդ ուժը, կ'ունենանք եւ քիւրդ դաշնակցներ: Հակառակ դեղիում հայերը արելի ձեռնառ ոլիսի մնան քրդերի համար իրեն հարստահարութիւնների եւ քաղանի առարկայ, քան իրեն գիտակցներ ընդհանուր բնածարարի դէմ:

Կնոջ դիմանկար. գործ՝ Գանլէն Գակոբյանի

Աղյսասանի վարչաւորմաւսին քարտեզի վրա դարգորու երեւում է Մեղրու քրջանը՝ Հայաստանի հարավային, եւ միակ դարգոր: Մեղրին հայոց Արեւիք գաղափարի մի մասնիկը, այսօր բացկամ հայկական դաստիսան է, կենսական ճանադար, ռազմավարական նշանակութեան լեռնակողից:

Հետաքրքիր է Մեղրի անվան ստուգաբանութիւնը, որը եւս անսովորականաւոր է՝ կարողանալ վարկածները առատութեան հետ: Ըստ Անտոն Ալիեւանի, Մեղրին իր անունը ստացել է հնում այնտեղ ստացվող անուշախամ մեղրի դաստիսով: Նշանակուր աշխարհակց կամար Ալիեւանը անվան առաջացումը կարող է Մեղրու կազմաւորման քից ծնուցող մեղրի հետ: Մեկ այն տեսակիսի համաձայն, դաստիս են, որ երբ Երեւանի քաղաքում անցել է այստեղով եւ յանկ Մեղրու գիւնին, ինչո՞ւմնից բացակայել է. «Գիւնը չէ նման, այլ մեղրի», որի համար էլ վարքը կոչվել է Մեղրի: Ասում են նաեւ, քի իր Մեղրին այդպէս է կոչվել հնում այնտեղ իշխանութեան հաստատման որպէսզայ արեւայդուսը Մեղրի անունից:

Տարածքի 664 հառ. կմ է, որը կազմում է Հայաստանի Հանրապետութեան տարածքի 2.2 տոկոսը: Հայաստանի 37 վարչական քրջաններից միակն է, որ միաժամանակ սահմանակից է երեք տետարիւնների, արեւմուտից՝ Նախիջեւանի Իմնակար Հանրապետութեանը, արեւելից՝ Ադրբեջանի Հանրապետութեանը, հարավից՝ Իրանի Իսլամական Հանրապետութեանը:

Նախիջեւանի ԻՉ Օրդութիւնի քրջանի հետ սահմանի երկարութիւնը կազմում է 27 կմ եւ անցնում Չանգեղաւորի բարձրադիր լեռնաշղթայով: Ադրբեջանի Հանրապետութեան Չանգեղաւոր քրջանի հետ, որը որդիս վստագաւոր կրակակց գրակամ է ԼՂՀ ինքնադաշնակութեան ուժերի կողմից, սահմանը անցնում է Մեղրու լեռնաշղթայի հարավ-արեւելյան ճյուղաւորութեանը եւ ունի 10 կմ երկարութիւն: Իրանի հետ սահմանի երկարութիւնը կազմում է 42 կմ եւ անցնում Արաքս գետով: Հյուսիսում Մեղրու լեռնաշղթան 59 կմ երկարութեամբ, բաժանում է Մեղրի եւ Կարդանի քրջանները:

Գտնվելով եռակողմ հարեւանութեան դրոտում եւ ունենալով անսովորականաւոր աշխարհագրական դիրք, Մեղրու քրջանը կարեւոր նշանակութիւն է ձեռք բերում հանրապետութեան սահմանների ամ-

Կամո Ալեքսանյան

Մեղրու Երջանի աշխարհագրական և աշխարհագրաբանական առանձնահատկությունները

քոչականության հարցում:

Ռեյտինգի առանձնահատկությունը Մեղրին լեռնային կերպով մակերևույթով Երջան է: Միջին բարձրությունը ծովի մակարդակից հասնում է 800-1000 մ.: Ամենացածր կետը 375 մ. է. ամենաբարձրը՝ 3266 մ.: Պարփակված լինելով Չանգեզուրի և Մեղրու լեռնաշղթաներով և աշխարհակապով ֆարակների, ձորերի և կիրճերի բազմազանությամբ, Մեղրու Երջանն իր հարավային հատվածում առանձնանում է մեծաբարփայան հովտային գոտով, որը յուրաքանչյուր օազիս է լեռների գրկում: Հյուսիս-արևմտյան մասում առկա են ռեյտինգի սառցադաշտային ձեռքեր՝ սրղճերը և կարերը:

Մեղրու Երջանի երկրաբանական կառուցվածքը կազմված է գրանիտներից, գրանիտոյդիտներից և մոնոցլիսներից առաջացած ինտրուզիվ դաշտերից:

Կլիմայի առանձնահատկությունն այն է, որ ընդամենը 40 կմ երկարությամբ ձգվող Երջանը բաժանվում է 6 կլիմայական ենթազոնների՝ մեծաբարփայան հովտային միջին գոտի արևմտյան գոտի, ինչը բացառիկ երևույթ է համարյապես սարածում:

Բնակչությունը կազմում է մոտավորապես 15000 մարդ, որը սեղաբաշխված է Երջանի ամբողջ սարածի ընդամենը 262 ֆառ. կմ. հասկանում: Միջին խտությունը 1 ֆառ. կմ կազմում է 20 մարդ: Երջանի բնակչությանը կազմում է Հայաստանի Հանրապետության բնակչության 0.44 %: Սահմանների աղաղակության երաշխիք է այն հանգամանքը, որ Երջանի երկու ամենախոնոր բնակավայրերը՝ Մեղրի և Գյուլիսի են Ազարակ ֆաղափայտով ավանը, յուրաքանչյուրը 5000-ական բնակչով, ընկած են հարավային սահմանագոտում, արևմուտքում և արևելքի իրար կապող երկարուղային գծի երկայնքով: Մոտավորապես 5000 բնակիչ էլ բաժին է ընկնում Երջանի 12 գյուղական բնակավայրերին՝ Ալյարա, Նյուվալի, Կուրիս, Կարճուան, Գոյեմնի, Լեհվազ, Լիճ, Թխկոտ, Ծվանիձոր, Ասիաբաղ, Վարդիձոր, Տաշմուշ:

Ունի է նեղ և Երջանի բնակավայրերը սեղաբաշխված են 600-2000 մ. բարձրություններում: Ամենախիս բնակեցված հատվածը 600-800 մ. բարձրությունն է: Այստեղ կենտրոնացված է ավելի քան 11000 բնակիչ:

Ինչպես նկատում ենք, բնակչությունը բաշխվում է քիկուներից դեղի սահմանն ավելանալով, ինչը ես աշխարհագրաբանական սեսակցումից կարևոր գործոն է Երջանի համար: Սահմանային գոտու համար անչափ դրական է նաև ազգային միասնությունը: Յակով ենք նշում, որ այսօր Հայաստանի ֆարսեղի վրա մեծ չեմ գտնում Մեղրու Երջանի մի Երջանի բնակավայրեր, որոնք գյուղական բնակչության կենցաղային դրամաների բացակայությամբ, աշխատանքային նետրոների ոչ ճիշտ բաշխման

հավեց ուղիներով զարգացնելու հարձակ միջավայր է:

Արդյունաբերության հիսնական ճյուղը լեռնահանքային է, որը ընդհանրապես Ազարակի դրամանոյից լեռնային կոմբինատի առանձնահատկության նշանակություն է ձեռք բերում հանրապետության համար: Մեղրիում առկա են նաև այլ գոյացվող մետաղների դաշտեր:

Երջանի սարածով հոսող Մեղրի գետը և Կարճուան, Մալե, Տաշմուշ, Ծվանիձոր, Նյուվալի գետակները ջրուժանորթի բնական աղբյուրներ են, որոնց օգտագործմամբ աշխարհում հայտնի «փոքր Հեյլերի» իրականացման միջոցով հնարավոր կդարձնի մեղնել էներգետիկ ճգնաժամը:

Գյուղատնտեսության ինտենսիվ զարգացմանը նույնպես

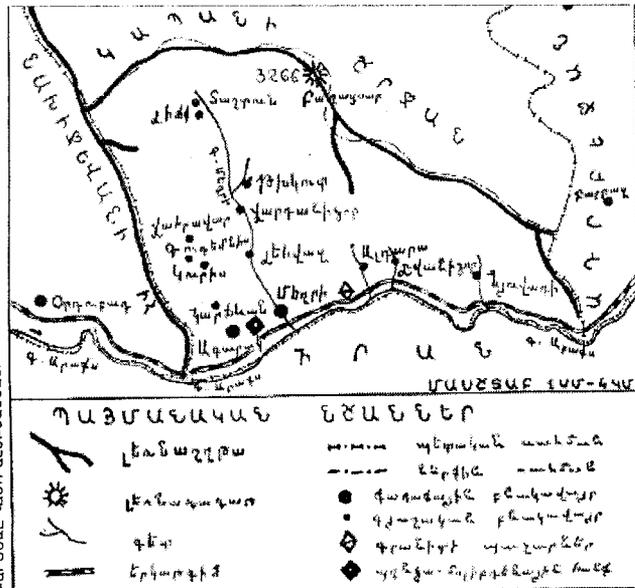
դրոյամբ, հարկավոր է վերականգնել բանրարեցնող մակարդակն ու շերտապահությունը: Հիշենք, որ ժամանակին Մեղրու երկարաբաղ բանրար և բուսածիր մեծ արժեք ու դրամանոյի են ունեցել Ռուսաստանի և Իրանի Երջաններում: Ռեկոնստրուկցիաների և դասնաճարտարական կորոզների աշխարհային, որն արտահայտվում է բնակչության իրականացման իրականացման 17-րդ դարի եկեղեցիների (Սուրբ Հովհաննես, Սուրբ Աստվածածին, Փոքր Թաղի), կամուրջների ու բերդերի գոյությամբ, վերջում է, որ Մեղրու Երջանը կարող է զարգանալ նաև գյուղատնտեսության բնագավառում: Ի դեպ առաջին արդյունքներն աղյծն առկա են:

Այսօր հնարավոր չէ այլ փակել այն իրողության վրա, որ Հայաստանի, հատկապես այս Մեղրու Երջանն է ֆալգական իրողությունների բերումով կամա, քե ակամա հայտնվել մի Երջանի սերունդների՝ ԱՄՆ-ի, Ռուսաստանի, Թուրքիայի և Իրանի աշխարհագրաբանական Երջանի բախման դրոսում:

Հենց Մեղրին է ռուսական ֆաղափայան հարաբերությունների զարգացման առաջին դաշտը, ռուսական վասալի ճանապարհը դեղի Մեծավոր Արևելի նավաբեր Երջանները: Իրանի մոտիք ռուսական Երջանի և Անդրկովկաս ևս կապվում է Մեղրու հետ:

Մեր Թուրքիայի ժամադարաբանական ժրագրերի իրականացմանը խոչընդոտող առաջին ազգեկն է՝ միասնական Արդյունաբանի սեղծման ճանապարհին: Բնավ էլ դասականային չլինի է համարել նաև Մեղրու Երջանի հայտնվելը Պոլ Գոբլի սխրահոյակ ժրագրի մեջ: Մեղրին միաժամանակ երկու համաշխարհային խոնոր կրոնների՝ քրիստոնեության և իսլամի սահմանակցման գոտի է:

Այս բոլոր աշխարհագրական առանձնահատկությունների բնությունը բերում է այն հանգաման, որ Մեղրու Երջանը կարիք ունի դիտական հասուկ ուսուցչության, ֆանգի նաև այդտեղ է առավելապես որոշվում ազգային դիտականության գոյության հարցը:

և ոչ խեղճից օգտագործման ու Երջանի կրոնի արդյունաբերականացման հետևանքով առաջանալու գրկվել են բնակիչներից և կիսախարխուղ, կիսավեր ծեփ սացել: Այդ բնակավայրերն են Երբենի Կանիք, Կալեր, Մալեք, Արեփը, Ավիկեղը, Մոզիք, Ամրաբար, Թաղամիրը, Լիճվազը, Թեյը, Թոսը, Մնաճուռ, Երևանոյը, Ծիկազը, Այգեձորը:

Տնտեսության զարգացմանը նույնպես է ներհին դաշտերի բազմազանությունը: Լիճվազի արդյունաբերական-գյուղատնտեսական Երջան, Մեղրու տնտեսությանը փոխանազոր-ձակցված ձեռքերով է փոխա-

Մեղրու Երջանի քարտեզը

Ահմադ Նուրիզադե

Տայալեզու թարսիկ բանաստեղծը

Ահմադ Նուրիզադեն թարսիկ այն սակավ մտավորականների շարին է դասկանում, որ կյանքի զգալի մասը նվիրաբերել ու նվիրաբերում են հայոց լեզվին, դասնությունը, մշակույթի ուսումնասիրմանն ու ոլորողագանդմանը:

Ահմադ Նուրիզադեն ծնվել է 1951 թ. Իրանի Էնզելի նավահանգստում: Մանկությանն ու դասանկերությանն սարհներին առելով հայկական միջավայրում, նա հեռուստոյանը կարողանում է յուրացնել հայոց լեզուն, իսկ հեռագայում հաճախելով Իսֆահանի հայագիտական համալսարան. ոչ միայն խորանում է հայոց լեզվի, այլև հայոց դարավոր մշակույթի ու դասնության մեջ, որը շրջադարձային նշանակություն է ունենում նրա կյանքում:

1990 թ. Թեհրանում լույս է տեսնում Ահմադ Նուրիզադեի «Չարյուր սարվա հայկական դրոշմակա» հսկայածավալ (1154 էջ) թարգմանությունների զիրքը. որն արդյունք է երեք սարվա նրա հեռուողական ու անխոնջ աշխատանքի:

Գրի առաջաբանում խոսելով երկու հարեան երկրների Իրանի ու Չայասանի երկու հազար վեցհարյուրամյա հարեանությանն ու Իրանում աղոթող սփյուռփախության չորսհարյուրամյա միասնական կյանքի մասին, հեղինակը ցավ է հայտնում, որ երկու հին ժողովուրդն էլ իր ժամանակում միմյանց եւ համարյա անտեսողյակ են մեկ մեկու դասնությանն ու մշակույթին:

«Չարյուր սարվա հայկական դրոշմակա» գրի 150 էջը նվիրված է մեր դասնությանը, առատություններին ու ասվածներին, ծեսերին ու ավանդություններին, Չայասանում քրիստոնեության սարածմանը, հայոց գրերի գյուտին, լեզվին, միջնադարյան գրականությանն ու տաղաչափությունը:

Պեհրու Ղուրյանից սկսած գիրքը ամփոփում է 72 հայ բանաստեղծի կյանքն ու լավագույն ստեղծագործությունները:

Ահմադ Նուրիզադեն համարվում է թարսիկ առավել տաղանդավոր բանաստեղծ-թարգմանիչներից մեկը: Նա հավասարապես ստեղծագործում է թե՛ թարսերեն, եւ թե՛ հայերեն լեզվով: Նա երկար տարիներ եղել է Իրանի ամենատարածված թերթի՝ «Էթեբաթի» խմբագիրներից մեկը: Պարսիկ ընթերցողը շուտով առիթ կունենա Ահմադ Նուրիզադեի թարգմանությունը ծանոթանալու նաեւ հայ գրողների արձակ ստեղծագործությունների հետ:

Ահմադ Նուրիզադեն «Իրան Եւրոպային» է տրամադրել իր հայերեն լեզվով ստեղծագործած դրոշմներից ու բանաստեղծություններից, որոնցից մեկը ներկայացնում ենք հայ ընթերցողների ուշադրությանը:

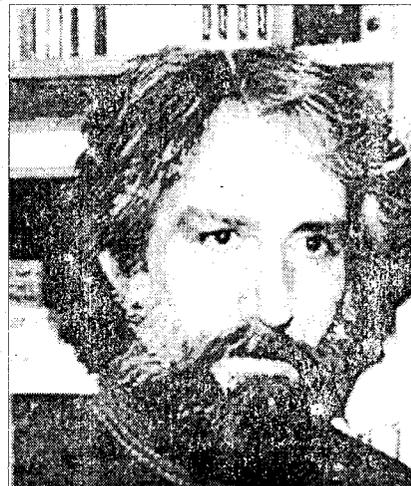
Ի դեպ, մեզ համար սովորական է, կարծես: Երբ օտար հեղինակին հայերեն են թարգմանում նրա ռուսերեն թարգմանությունից, վերջերս ռուս հեղինակ Ալ. Տոլստոյի «Պեհրու Առաջին» վեպը Ա. Նուրիզադեի թարսերեն թարգմանու-

թյամբ հրատարակվեց Թեհրանում եւ լավ ընդունելություն գտավ: «Պեհրու Առաջինը» Ա. Նուրիզադեի թարգմանել է... հայերենից:

Ահմադ Նուրիզադեն կատարելապես տիրապետում է հայերենին, հրաշալի գրում եւ խոսում է մեր լեզվով, ծանաչում ու սիրում է մեր ժողովրդին: Արժեք ծանոթանալ այս մարդու հետ:

Ահմադ Նուրիզադեի. չենք կատարում, ժամանակին իր արժանի տեղն է գրավելու հայ ժողովրդի մեծ բարեկամների ու հայ մշակույթի օտարազգի սոցիալիստների շարքում՝ Ռիխարդ Լեոպոլդ. Չայնիս Չյուբան, Անտուան Մեյե, Յոզեֆ Մարկվարս...

Խմբ. Խորհուրդ

Մասիսը սար չէ

Ասում են «Մասիս».
Եւ մտածում եմ՝
Ի՞նչ է այս «բառ»-ը.
Հինգ հաս տա է լոկ,
Կազմած երկու վանկ.
Եւ զանգուշահունչ:
Ասում են «Մասիս».
Եւ մտածում եմ՝
Ի՞նչ է զանգուշահունչ
այս զանգուշահունչ
զոյական անուն,
Որ երբ հնչում է՝
Կարծես հնչում են զարկերակները
Սի ողջ աշխարհի.
Հայոց աշխարհի...

Սի ժողովրդի մեծ սիրտը կարծես
Թնդում է յանկարծ,
Երբ որ հնչում է:
Ասում են «Մասիս».
Յանկարծ մեկ դասկեր
Ահագանանքն ու մե՛ծահսկայական
ժայռ ու հարի կոյս
Կախում է զանգուշ.
Ինձը՝ «Մասիս»-ը
Կախում է զանգուշ.
Անգամներ նրան
(Ամոլ գլխիկուր մեծահսկային,
Որի տարիքն էլ
չես կարող թել)
Երեւանեան տարում հեւացող ամռան
ժայռերից՝

Դիտել են հեռուից:
Եւ մեկ անգամ էլ աւտոյի սլացով
Անցել են կողմից:
Եթէ Մասիսը դեռ բոյ չի փաշել,
(Մարերն էլ անգամ երկարել գիտեն,
Եթէ երկինքը իջնել սովորի),
Եթէ Մասիսը
Այդ ժայռեղէնը
(որ հայի համար
Մարմին է, հոգի,
Առջին ու թեզան
Նրա զոյութեան)
Դեռ բոյ չի փաշել,
Ուրեմն լիքն է թուն՝

Հինգ հազար մեհրից
Հարիւր վաթսուս հինգ
Կամ X մեհր անէ:
Եթէ կատարեալ թիւնն այս դո՛ւ
(Նման թիւններ
դժուար չեն բնաւ)
Մեր այս զարմանքի, սխալմանի դարում,
Երբ հողածինը
Դեռ նոր իր ծեռքը գետնից ազատած՝
Վճռել է շինել բնակարաններ՝
հենց տեղերում:
Եւ փորի համար
Աղբեց իր փորիկ բնակարանում
տեղեկանական
Երեք հարիւր ու տասն վեց օր ծիւց:
Եւ դասուհանից հեռու-հեռաւոր
Կարօտած մայրեց նա իր մօր դէմքին,
Իր հողածինը:
Ու նրա դէմքը դաժուճած տեսաւ
Նոյն ջինջ կապոյտով,
Որ փարձուկից շուտած, հիացիկ
Ասողների ափսոսք՝
Երկինքն էր տեսնում
Սուզուած կապոյտում:

Մեր այս զարմանքի, սխալմանի դարում
Երբ հողածինը
Դարձել է ռոտող տեղեկախոյզ
Թեւեւ դեռավարժ,
Բայց աշխոյժ ու ժիր
Եւ տեղեկի անծայր ու անծառ
անտառների մեջ
Ամեն օր ու ժամ
Նոր բան է ռոտում:
Մեկ օր մի մեջ աւտոյ,
Մեկ օր մի արեւ
Միլիոններ անգամ
մեծ մեր արեւից,
որ ամեն մեկն էլ
Սի փանի հարիւր միլիոն տարի,
լուսնային տարի
Մեր աշխից հեռու... հեռու են արդում:
Իր վերջին ռոտ էլ զարմանալի չէ՝
Սի մոլորակ է,
Արեգակնային համակարգութեանից

Ո՛չ այնքան հեռու
 եւ չափը նրա
 Մեր մոլորակն է
 երեսուն հազար անգամ մեծացած.
 Ու առայժմս դեռ լաւայաժամ է,
 Իսկ վաղն ի՞նչ համ յո՛ւսք է ունենայ՝
 Ա՛յդ վաղը կասի:
 Եթէ կասարես թռչի՞նք ա՛յդ դու՛
 Կը ֆայլես նրա
 գազաթն համբուրող
 ծերմակ ամոլերում:
 եւ դու կը դառնաս
 մի երկնա՛տեր ու սարա՛ւեմ մարդ
 Ամոլէ՛ շուր հազին
 երկնի մոլից
 երկնասարած եւ ասոզազարդ
 Գլխարկը գլխին:
 Կընկերակցես այն թռչուններին,
 Որ վեր են թռնում՝
 Քո գլխից էլ վեր...
 եւ չեն հասկանում
 Մեր երկրածին անու՛ն ցաւերը:
 Մեր սովը սիրոյ
 Նրանց չի տանջում:
 Հացի կարօսն արցունք չի դառնում
 Նրանց աչքերում,
 Չի իջնում ի վայր ֆաղցած շուրթերից:
 Գիցարձանն ոսկու
 չի ստրացնում նրանց,
 Չի չոփեցնում ծունկի
 Որ՝ լլկած թւերն իրենց

Մուրալու մեկնեն:
 Բրտնից նրանց
 Նաւեր չեն շինում յածելու համար
 Արեան ովկիանում:
 Մուրհակ չեն շինում առ ու ծախելու
 մարդկութիւնը լոկ:
 Նրանց ֆրիմից
 Չինձած զինուորներ չեն ծուլում սնկեն
 Ոսկու սահմանը յաւատարմելու:
 Դեռ ազատութեան անծին բանակը
 Մից կախելու
 Կամ խորովելու զնդակի հրով
 Նորահարսերի յոյ արգանդում:
 (Եթէ չեն տեսնում աչքերը ֆո ա՛յդ
 Կաղցած ու լլկած.
 Մտի՛ր Մախիսի յուշարխի մէջ.
 Նայի՛ր աչքերում նրա երկկայ
 Ամթիւ արմատան յասմադասկերներ
 Լողում են, լողում...)
 Հարց մի այդ երբեք այդ թռչուններին՝
 Մահուան սահմանում
 Մանուկ որդիներ կորուստին տած
 Մօր օրսի մասին:
 Թէ՛ որքա՛ն դառնութիւն...
 սարսուռ...
 Որքա՛ն կարօս կայ
 Հալածած ու ոռք,
 Անմէր թափառող
 Սովահար մանկան
 Ամէն մէկ կաթիլ արցունքի խորում:
 Նրանք չգիտեն՝ «ախոր»,
 «անաղաս»,
 «ցաւ», «արցունք», «դանդուխ»,
 «կորուստ», «որք», «Տէր Զօր»,
 «եղեռն», «սով», «մտրակ»,
 «զրկանք», «մեծութիւն»,
 «կարօս», «հայրենիք»,
 «բնահան», «աւեր»,
 «մահ», «մահ»,
 «մահ»,
 «սպիտակ»:
 Նրանք չգիտեն կոտելու համար
 Ա՛յս սեւ բառերի կոտե՛հն անչափ.
 Յարդ չեն սարկել դեռ ծօգրիս
 մի սարբ,

Ծօգրիս նմար
 Աւխարիի ո՛չ մէկ արհեստանոցում:
 Այն անհոգները չեն ճաշակել դեռ
 Փրկելու համար հրդեհած կեանքից
 Մահուան թւերում աղասանարան
 - հանգիստ գտնելու
 Հաճոյքի համը:
 Նրանց ծանօթ չեն այս դժոխային
 Չար ֆանիների բնահասցեները,
 Բնահասցեները թունարկու
 մահակու՛մ դեղին բերի,
 Որ ձեռավարձ են տերութափել,
 Արմատահանել դալար ծառերին՝
 Աղբիլ ամիսում:
 Չեն տեսել նախ,
 Երբեք չեն տեսել
 Գաղթական աչի բաց դասկերի մէջ
 Մութ փակուղիներ...
 Լոյս փողոցներում...
 Չեն տեսել նրանց
 Անդամարող կայարանները,
 Երբ ծամբորդները խոնջանի բեռով
 Իջնում են շխուր:
 Նրանք չեն աղբիլ
 Սարսուռն այն անսանձ,
 Երբ բոլոր դռներ,
 Դռները բոլոր
 Ա՛յս դաժանասիրտ, անգութ աւխարիի
 Անգամ դժոխի դռներն են փակ
 Այլերիդ առաջ:
 Եթէ մարդկային ասելահայեաց
 ակնազնոյերը
 Չեն հայել նրանց ակնաբերից,
 Եթէ մարդկային սիրքը դժնայ
 Երբեք չի հրձել արեան հեղեղից,
 Անհունում նրանց անդաւ կուրծքերի՝
 Չո՞ւտք է նրանց անդաւ կուրծքերի՝
 Չո՞ւտք է նրանց - էլ դասակոչել:
 Եթէ որեւէ մեղք են կասարել
 Կամայակամայ
 Ա՛յս է ո՛ր՝ ինչու՛ է չեն կցահարել
 Ակնախնձորներն արնագոյն
 Ա՛յն բիւր զինուորի.
 Երբ մարդու սիրքը
 Թիրխաւ էր թո՛նել -
 Երբ մարդը մարդու
 արեան ծովի մէջ
 Բեմադրում էր աչխան անող
 զօրացոյցերը,
 Ինչո՞ւ չեն առել իրենց թւերին
 Սարերն աւխարիի
 եւ չեն սարկոծել այդ արնաբե՛նը:
 Եթէ կարո՞ղ ես
 Ների՛ր դու նրանց:
 եւ ընկերակցի՛ր
 Դո՛ւ հեռաթռչի՛ եւ անհունարևու
 Ա՛յդ թռչուններին:
 Իսկ երբ արեւը գե՛նիքը էլնի
 Կարող ես ղոկել ու նետել այնտեղ,
 Ուր արեւ չկայ:
 Կամ հանց լուսարձակ շուր սաս
 դեղ այն կողմ,
 Ուր խիղճն է կորել:
 կարող ես անհոգ
 Ա՛յս խաւարաբեկ
 Արեւին կարօս դժոխից հեռու
 Արեախաղալ:
 Բայց եթէ մէկ դաշ
 Դու խղճին լսես,
 Պէ՛տք է տառադես
 Ա՛յդ դաւաճանին:
 Պէ՛տք է տաղալես
 Ա՛յդ դաւակնիցին:
 Նա միտք այն տեղից
 Երբ իր գե՛նիքից
 Իր բաց աչքերով վկայ է եղել
 Եթէ չի՛ օգնել (թո՛ղ արդարացի),

վկայ է եղել:
 նա ո՞նց չի տեսել
 Ոտքի՛ր տակ փուած համայն դաւտերում
 Արիւն է հոսել
 Չեղեղի տեղակ
 Մի՞թէ չի տեսել ցորենի տեղակ
 Արնաւա՛ծներ են կախել հասկերից
 Բերրի արտերում:
 եւ ցատունա՛վառ արտերն արնակալ
 Բուսելն են ասել:
 եւ եթէ բուսնեն,
 Արնացորեններ յոյս ծլեն նրանց
 Մի՞ն դաժաններին մատուցանելո՞ւ:
 Մի՞թէ չի տեսել ո՞նց են աւերել,
 հրդեհում սուզել
 Երջանիկ սներ...
 Կիսաւեր թողած սան դռնաբակի
 կարօսն անտակ
 Մի ծանօթ ձեռքի...
 Մի՞թէ չի տեսել
 Քանի՛, քանի՛ սիրտ
 Կեանքն ու թնդուն
 Գնդակ են գրկել.
 Քանի՛, քանի՛ շուր
 Կոյս ու սիրահար
 Ալու արնախառն հողն են համբուրել
 Սիրելանի հուր, կրակ սարածող
 Երբունքի տեղակ:
 Միթէ՞ չի տեսել
 Քանի՛, քանի՛ ձեռք,
 Աւխասաբեկ ու կոտուկազարդ ձեռք,
 Սանրելու տեղակ վարսերը ցորեան,
 երկաթի մէջը կռելու տեղակ,
 Ճակի ֆրիմը սրբելու տեղակ,
 Որդու արցունքը ջնջելու տեղակ,
 Յոգնած, ցաւասանց, թոյլ ու
 մահամեծ
 Հողին են կառչել:
 Ծծկեր հերոսներ
 Պտուկ տեղակ մօր ստիճների
 Սայրերն են ծծել ալ սիւնների,
 Հանց ծծակ ծծել խզակոթերը
 հրացանների:
 Միթէ՞ չի տեսել
 Մօր սիրտն իր մանկան փրկելու
 համար
 մահուան թիրախից.
 Վահան է դարձել,
 Խոցել է թրով:
 եւ յանուն ինչի՞...
 Ինչո՞ւ կասարեց
 Այն համընդհանուր մահադատիժը,
 Որ մահն էլ անգամ
 Մարտափեց, ցնցեց:
 Դէ հաստեցե՛ք՝
 մեղքն այն օրսի, որ կեանքն էր սիրում
 եւ իր կարօսը հողին բաժանեց:
 Մեղքն այն ձեռքի,
 Ար կառուցող ու մահամեծ ձեռքի,
 Որն իր խոնջանքը ցանցեց հողի մէջ:
 Մեղքն այն աչի,
 Այն գեղեցկութեան սիրահար աչի,
 Որի ծարաւը հողը յագեցրեց:
 մեղքն այն ցրի,
 Այն սիրեցողի, սիրաւտ ցրի,
 Որն իր ցաւերը հողին յարգեցեց:
 Հէ՛յ, հէ՛յ
 Լսո՞ւմ է՛,
 Դաժաններ մեր սեւերես դարի.
 եւ հարց են տալիս՝
 Եթէ աղբիլ
 Յանցանք է ու մեղք,
 Դէ սղանք մեզ:
 Ինչո՞ւ վարանում:
 Մենք բոլորս էլ
 Մեղաւոր ենք:
 Իսկ այն անզգա՛մ,

Այն անամօրը,
 Որ այսօր արհեստագործական,
 Այսօր օգտիմ ու մահ է ստել,
 Բա ո՞նց չի դայթել:
 Եւ չի՞ ամայում
 Դեռ արեւում է:
 Չողին շրջալսած այն մեծահսկան
 Սար է հասարակ՝
 Անունը՝ «Մասիս»:
 Եթէ ցանկանաս,
 Շաս հե՛տ կարող ես
 Այս բառը շուրջ ասա,
 Որ լինի «Սիսամ»:
 Առանց գլխարկի:
 Բայց այն Մասիսը,
 Որ քարտէզէն է,
 Շուրջ սալ մի՛ փորձիր,
 «Հաւաստի ուժ»-ն էլ
 Ի գործ է, անգոր...
 Ժամ գալ չգիտի.
 Եւ գոյատեւման
 Եւ տկուրութեան
 Մեծ ուսուցիչն է:
 Եւ հողարտութեան, փառքի, բարձունքի
 Վեհ իմաստն է:
 Թ՛՛ հմար լինի
 Բառից սար սարելի՛
 Չայերը բոլոր «Մասիս» բառերը
 Դարերի խորքից ի մի հաւաքած՝
 Սի սար կը սարեն
 «Մասիս» մի սար՝
 Անունը՝ «Մասիս»:
 Մասիսը սար չէ՛
 Գոյութիւնն է հայ ժողովրդի:
 Մասիսը քար չէ՛
 Արիւնն է թափած հայ ժողովրդի
 Լայնումը դարերի:
 Կուսակաւծ, ելած
 Բար ու սար դարձած վիճակն է նրա:
 Մասիսը սար չէ՛
 Չայ ժողովրդի սիրտն է սարաւեւն,
 Որ մարմնից դուրս
 Յոյս է գարկեցում:
 Չիմալիայի էլեւտան է
 Ամենաբարձր զագաթն աւխարհի:
 Չային աւխարհում
 Չկայ ո՛չ մէկ սար
 Մա սի սի
 Խաւասար:
 Եւ բարձր սար չէ՛ հայութեան համար,
 Այլ բարձունքն է համայն աւխարհի:
 Եւ այն բարձունքն է,
 Որ մէկ օր դիտի
 Չայը վրայից
 Աւխարհը դիտի:
 «Մասիս»
 Այս բառը մեծարմամբ հնչի՛ր
 Չոգովդ ամբողջ,
 Երբ եգ լսում է
 Ականջը հայի,
 Չանց քաղցածի մօտ
 Անունը հացի,
 Բանտարկեալին՝
 Խոստումն ազատութեան:
 Մասի՛ս,
 Այս բառով
 (Ազատ) Մայիս՛սը,
 Միակ այս բառով
 Դու սարն ես ելնում
 Չայ ժողովրդի
 անցեալն ու ներկայ
 Չայոց զատութեան:
 Մասի՛ս.
 Այս բառը

ՄՆՃՈՒՐԻ առասպելը

Պատմական Հայաստանի Մնճուր (Մուրադուր, Մունգուր) մասին այս ավանդապատմը զագայական «Փիյա» հանդեսում (1990 թ. N 1) սպազրված բուրեղեմա բնագրից բարձրանել է ՀՀ ՊԱՄ արևելագիտության ինստիտուտի արևելյան բաժնի պատմա-բանասիրական բաժնի աշխատակից Արսեն Չանյանը:

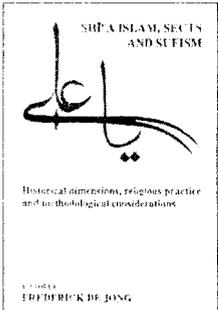
Մեջով Մնճուրի լեռներին փկնած Օվաջը ճառնում է Մնճուր գետի ակունքներին: Չարկ կա՞ արդո՞ւք ասելու, որ Օվաջը մի գյուղաբնակ է Դերսիսում, սրբազան Մնճուրի ջրերով ոռոգվող դաշտի մի անկյունում ծվարած բնակավայր: Մնճուր գետը ծնունդ է առնում նույնանուն լեռներից, որոնք Դերսի մի հյուսիսից սկսվում ու շարունակվում են դեղին Տավրոսները: Մնճուրի լեռներն իրենց բարձրաբերձ զագաթներով դարձրել են օրհասակուն են երգնակայի եւ հարբերի դաշտավայրերը:

Ինչդեռ Մնճուր գետը, այնպես էլ նույն անունով կոչվող լեռները հասուկ տեղ են գրավում զագաների կրոնական աւխարհը մեծ մեջ, դրանք համարվում են սրբազան եւ դաշտանունի առարկա: Խորն է ակնածանքը հասկալու Մնճուր գետի հանդեպ, որի մասին ժողովուրդը դաժողանել է բազում ավանդապատմություններ եւ առասպելներ: Դրանցից մեկն է ահա հետեւյալը:

Չիյաբեթ գյուղի մի մեծահարուստ բնակիչ Քարա Չաքի անունով, մի օր գնում է Մեֆա՛ ուխտի: Եւ ունենում է մի ծառա Մունգուր անունով, որը մնում է սանը՝ օգնելու ընտանիքին: Չիյից մի օր Չաքու կինը հավաք է դաշտանում եւ մի բաժին էլ տալիս է Մունգուրին, սակայն վերջինս ողորմ է, որ իր աղան Չաքին նույնպես հավաք է սիրում եւ լավ կլինի, որ սկիզբը մի բաժին էլ տա, որդեգրել նա սանի Մեֆա Չաքուն: Կինը, կարծելով, որ Մունգուրը դաշտակ է բռնում մի բաժին հավաք ավել ստանալու, չի առարկում եւ կասարում է նրա խնդրանքը: Չոփիվը, սակայն, ստանալով հավաքն, մի շնորհով հասնում է Մեֆա, դնակը դնում Քարա Չաքու առջեւ եւ առանց խոսքի ասելու հեռանում: Տուն վերադառնալիս, Քարա Չաքին գյուղի մտակալում իրեն դիմավորելու եկած համագյուղացիներին, որոնց մեջ է լինում նաեւ Մունգուրը, դիմելով ասում է. «Չաքին (այսինքն՝ Մեֆա ուխտի գնացած մարդ՝ Ի. Ն.) ես չեմ, Մունգուրն է. նրան դաժվեցե՛ք»: Իսկ Մունգուրը, որն իր ձեռքին ուներ կաթի մի դոյլ, այս խոսքի վրա սկսում է վազել դեղին գյուղ: Կաթը թափվում է եւ թափված տեղից բխում է Մունգուր գետը: Ինչը՝ հոփիվ Մունգուրը գնում, կորչում է ժայռերի մեջ:

Կաթի թափված տեղը այսօր ուխտատեղի է զագաների համար եւ կոչվում է Մունգուր-բաբա: Դերսիսիցները հավասուն են, որ Մունգուր գետի ջուրը բուժիչ հասկություն ունի, օգնում է մարմնի զորությանը, խելի դաշտանությանը եւ մեֆի հասկությանը:

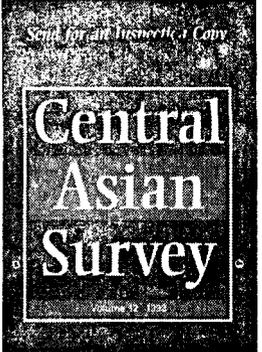
Շիա իսլամ, աղանդներ եւ սուֆիականություն. Պատմական չափանիշները, կրոնական պրակտիկան եւ մեթոդոլոգիական դիսկուսիոններ. Խմբագրությունը՝ Իրանի Դե Զոնգի. Ուստիս. 1993. 144 էջ-անգլերեն, գերմաներեն, ֆրանսերեն

Ժողովածու, որն հրատարակել է Ուստիսի համալսարանը (Նիդեռլանդներ), ամփոփում է 1990 թ. ի ստորագրություն Ուստիսում կայացած արտագետների եւ իսլամագետների եվրոպական ընկերության 15-րդ համաժողովի նյութերը: Դրանք են՝ «Մունսիական հաղորդումներ շիականության ենթաբաժանումների մասին» (Հ. Այզենվալդ), «Իսլամականների գործունեությունը Սի-րիայում 12-13 դարերում» (Հ. Գուրգե), «Մուրք եւ հասարակությունը. Վաղ Մա-ֆալիների ընկերային եւ քաղաքական չափանիշները» (Մ. Գոմեյե), «Դիսկուսիոններ սուֆիզմի ուսումնասիրության շուրջ» (Բ. Ռադկե), «Նաթիաի դաշտանում լի ազդեցությունը Բեզալիայում սուֆիականության զարգացման վրա» (Մ. Թարաֆլար), «Շիական համայնքներ Ի-րանից» (Ա. Ֆոդոր), եւ այլն:

ՀԱՍՄԻԿ ԿԻՐԱՎՈՍՅԱՆ

«Կենսոնական Ասիան ուսումնասիրություններ», հանդես, հս. 12, Լոնդոն, 1993-անգլերեն

Լույս տեսնելով 1982 թ.-ից, այս հանդեսը միակ դարբերականն է աշխարհում, որը գլխավորապես անդրադառնում է Կենսոնական Ասիայի եւ Կոկչուսի դաշտանային փառաբանությանը:

Չայան, մտակույթի, կրոնների ու սենսական խնդիրներին: Հանդեսի սույն համարը ընդգրկում է «Խորհրդային Հյուսիսային Կովկասի կազմավորումը (1918-1924 թթ.)», «Վրաստանի խորհրդայնացումը», «Բալխիսների ինքնավարությունը», «Խորհրդային կրեւացիները՝ որդես արդուն մուս-ճաղոնական կայսերական մրցակցություն», «Խորհրդային գերմանացիները» եւ «Տուվինական ինքնավարության կազմավորումը» հոփվածները:

ՍՈՒՆ ՍԱՖԱՐՅԱՆ

Հայ իրանագիտությունը կորցրեց իր անխոնջ մշակներից մեկին: 70 տարեկան հասակում իր մահկանացուն կնքեց ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի արևելյան բաժնի աշխատակից, բանասիրական գիտությունների թեկնածու Հրայր Մովսիսյանը:

Հրայր Մովսիսյանը բնագրից քարզմանի էր իրանական ժամանակակից արչակազմների պատմաբանների ընտանիքի: Գիրքը լույս չի տեսել: Ընթերցողի ուշադրությանն ենք ներկայացնում այսպիսի գրքի պատմաբաններից մեկը, հետազոտում գրքի լավագույն էջերին դարձյալ անդրադառնալու խոստումով:

Խմբ. Խորհուրդ

Չամայ Միր-Մադեդի

Այդ անիծված ձյունը...

Տասներեք, թե տասնչորս տարեկան էի: Ընկած դռներում, կամ աղաղակ միս տանող մուտքներից ետեղից դարձրեցի երեսները:

Վարդեսս հորս մոտ ես էր գտնվում ինձ:

«Այնպիսի չես, ճարտիկ ճարտիկ: Մի՞նչես դարձրեց ունեցողից փողը չորսի, խանութ չի վերադառնում:

Մեր դասարի խանութը բանուկ փողոցի վրա է: Ինչ փողի մարդ ասես որ չէր անցնում խանութի մոտով: Լավ թաղամաս չէր, ինչքան ուզես ծրիակեր կար: Էլ ստուգող, էլ գինվորական կառավար, գալիս աղաղակի միս էին մանում ու հետևում: Որ դարձրեց: Մեկը դեռ է լինել, որ հիշեցներ նրանց: Չենց որ վարդեսս մեկն ու մեկին նկատում էր խանութից, իսկույն ասում էր.

« Չափար ճար, թո՛ղ տեսնեմ ինչ ես անում...»

Կեղտոտ գործ էր: Անբերտություն ու լաչառություն էր դեռ: Զովելի փեռակ էր: Չիմա, որ հիշում եմ՝ սիրս խանութում է: Բայց դե մի գործ էր, որ ես ֆիզիկալ գտել էի, ոչ մի դարձրեցի ձեռքիցս փրկեց չէր անցնում: Վարդեսս ծանոթ անծանոթի մոտ ասում էր. «Այնպես երեխա է, ուսի՛ր երեխա է, գովում էր ես գովում: Զմեռուկ էր դուրս թեւերիս տակ, ես էլ համոզված էի, որ այդ գործն ուրիշ ոչ մի դասարի աշակերտ չի կարող անել, բացի ինձից, ես լողազանում էի մարդկանց մոտ:

Չենց որ դարձրեց մոռացած մի որեւէ մուտքում առաջ կտրում էի, սկսում էր արդարանալ:

« Դա, հա, ճիշտ է. ասում էր նա, մոռացել էի, վաղը կբերեմ, հիմա փող չունեմ:

Այսպես էր, կամ մանր չուներին, կամ ժամանակ չկար, օտարում էին ու վերջն էլ կոտորելով ուզում էին ճանաչում դեմ ինձ:

« Ամո՞ք չես անում, Դե կորի ալստեղից, թե չէ գիտես հա...»

Այսպես օտար էին վախեցնում ինձ, բայց ես էլ իմ գործը գիտեի: Այդ ժամանակ սկսում էի բարձրաձայն գոռալ. «Աղաղակ

միս եմ տարել, փողը սվեց» եւ այնպիսի աղմուկ էի բարձրացնում, որ մարդը օտարվում էր: Եթե փորձեի՞ն ձեռք բարձրացնել, ավելի վատ: Ինձ սուսմեռուկ էի դնում ու մարդկանց հավաքում էի օտար: Ամո՞քից կասկածներ կտրեմ մուտքս: Մալիս էր դարձրեց եւ հազար ու մի թուրմուր տարել հեռանում էր:

Երբ վարդեսս դասում էր արածիս մասին, ծիծաղելով ասում էր.

« Անասվածները ծրիակերություն են սովորել: Մարդկանց թաղանթով ուզում են հարստանալ:

Պարսկ ունեցողների մեջ ամեն Տեսակի մարդ կգտնեիր կին, ճարտար, չարախոյ, անչար, ահել, ջահել, փառաբան, զինվորական: Զգիտեմ ինչու կերածի փողը փախսում էին տալ: Ասեմք թե փախել լինեին, ուրիշ բան: Բայց թե կտեսնեիր մեկը ուսուցիչներով ներս կմտնե, մյուսը երեւելի հազուսներով: Իսկ կանայք հո, ասված հեռու տան: Ինչպես էին խաբում: Դասարանում կարծես օգնական աղա Մահմուդի գլխին փորձում էին:

Մի օր ընկա սիկնիկի դեմ փակված մի կնոջ ետեղից, որ չորս կիլոյից ավելի անոսկոր միս էր տարել ու այն օրվանից ի՞նչ ու թող կորել էր: Չիտում եմ, ինչից: որ միայն ասում ուրեց գամբյուրի մեջ, ինչպիսի անթիվածությունը ասաց.

« Վայ, փողը մոռացել եմ... Տեսար ինչ վատ եղավ... Չիմա ինչ անեմ... Դե տես այնպես նայեց աղա-Մահմուդին ու ժողաց, որ աղա-Մահմուդին ասաց.

« Բան չկա խանութ, փողը հետ կբերես: Այսօր չլինի, թող վաղը լինի:

Բայց անցավ երեք-չորս ամիս եւ այդ կինը չերեաց մեր կողմում:

Նա այնպես լավ էր հագնված, որ կարծում էի՝ հեռու-թայմը հիմա փողը կանոնեմ իրենից: Բայց թե ասանա կին էր: Այնքան ինձ փողոցից կողոզ, թաղից-թաղ փառ սվեց ետեղից, որ ոտից ընկա: Կարծես իր տան ծառան լինեի: Չենց որ հասնում էին մաղաճաս մի փողոց եւ ու-

զում էի աղմուկ-աղաղակ բարձրացնել ու խայտառակել նրան, իսկույն նա մեղմանում ու նուրս ձայնով ասում էր.

« Դե լավ բալիկ ջան, սղա-սիր հիմա կասմ...»

Ես էլ կարծում էի, երեւի ուզում է թախում մի սեղ զգնի, որ մարդմոր չլինի ու հանի փողը: Այդպես օտար էր դասառել, երբ մտնելով մի մեղ փողոց կամ մի տան ետեւ, այնպես էին կանայք փեռերը վեր էին բարձրացնում ու զուլդայի ծալի տակից փող էին հանում ու տալիս ինձ: Բայց սա նրանցից չէր: Օյն ու խաղում, որ սուս մնա: Չենց որ հասնում էին դասարկ մի փողոց, հանկարծ փառ էր վերցնում ու ընկնում ետեղից:

Բայց դե, ձեռքիցս չլողձավ: Բազարի մոտ, ամբողջի մեջ սկսեցի գոռոզոռոջ: Մի գոռոզոռոջ դրեցի, որ անցող ու խանութը ուսուցիչներով մեր օտարը: Կինը մնաց օվարած, չգիտեի ինչ անեի: Սփռված հանեց փողը, զայրացած օտարեց երեսիս ու ինչ-որ հայիոյան մտնելով հեռացավ:

Փողը վերցրեցի ու երբ խանութ էի վերադառնում, մեկ էլ տեսնեմ արագ-արագ ետեղիցս գալիս է: Երեւի փոռածանել էր: Կարծում էր մի երկու թուման ինձ կատառելով կարող էր մնացած փողը ես անեի: Բայց ինչ-քան էլ լեզու թափեց ու օտարութեց, բան դուրս չեկավ:

Այդ օրը առափոսից ձյունը սկսեց փրթել: Ձյուն եմ ասում, հա: Առաջ փողոցները ծածկեց, հետո ձեռքերը փռեց ու ամեն ինչ սողալեցրեց... Անխոնջ թափվում էր, ձյուն, ձյուն, ձյուն... Մարդ ուզում էր նստել մանուկի կրակի կողքին ու նայել դուրս:

Այդպես էլ արել էին: Չափաված մանուկի օտար վարդեսս ու աղա-Մահմուդը գրուցում էին: Անտեսուր չկար: Ում ցավն էր կտրել այդ սառնամանակից սնից դուրս գալ: Մի ավելորդ թափափուկներն ու ոսկորներն կուտակվել էին մի անկյուն: Զարեանի ծառան չէր եկել տանը իրենց օտար համար, երեւի ցուրք գոռել էր... Թողնել ոսկորները խանութում չէր կարելի, ստիպված դեռ

է լցնելի սողալի մեջ ու դուրս տանել: Բայց դե, ով սիրս կաներ այդ ձյուն ու բիւն անմուկի մոտից վեր կենա: Թե՛ն կանն ու վարդեսս դասուսները երկուսն էլ այնպես էին կողոզում որ «Տի, որ հեռ չէր դուրս գալ:

Վարդեսս անցած ժամանակներն էր հիշել, երբ յուրի կիլոն տասնվեց օտար, ծուն հասել երկու օտար: Գիմա ամեն ինչի քարաքարը գնացել է: Վարդեսս ձյուն չէր սիրում:

« Ախտոս չի անծերը. ասում էր նա, ձյունն ինչ է: Անծերը գալիս վերջանում է, իսկ ձյունը գալիս նստում մնում է ու հողի շուրջը կտրում... Ձյունը մարդու ջանի ու մալի թե՛նամի՛ն է, մարդկանց տանալով է անում, խեղճ անասունների՛ն փառցած թողնում...»

Այսպես այժեր հառած ձյան թափվող փաթիլներին, վարդեսս խոսում էր անցյալի փողոցի հիշողություններից: Ուրախանում էր, որ ձյունը գնալով մեղմանում է: Դա արդե՛ն ձյուն չէր, այլ ինչ-որ ձյան մնացուկ, որ նստապատ իջնում էր ցած: Արդե՛ն հաս ու կենս մարդիկ էին երեսում փողոցում:

Վարդեսս, որ այդ միջոցին նայում էր դուրս, հանկարծ ցնցվեց տեղում եւ դառնալով ինձ ասաց.

« Չափար, թո՛ղ, արագ է գնում...»

Ես մի ակնբարձրում դուրս գալիս տեղիցս ու դուրս վազեցի: Ցուրտ ընկավ հետեղիցս, անիծված այդ ցուրտը:

« Չափար օտար է դարձրեց գոչեց վարդեսս, օտարանակ միս է տարել... Միտ էլ ասել է փողը կբերեմ...»

Ոտար ձյան մեջ թաղվելուն դեմ սարսափ, դողմ ընկավ ջանս... Այ փողոցում, մտածեցի ես, ասա այ կնիկ դու երբ էիր այս կողմերում երեւացել, երբ ես փիս սառնամանակից, շուրջն էլ ամենից դուրս չի գա, լույս ընկար: Եկար, որ ինձ գրկես տալ մանուկից: Այնպես էլ արագ էր գնում, որ ես դեռ երկու փայլ չարած նա թե՛նվեց մի նրբանց: Ուզեցի արագացնել փայլերս, բայց ինչ մնաց գլխիկայր

թաղվեի ծյան մեջ...

Ախ, անհիծված այդ ձյունը... Երբ հասա նույն նրբանցիին, ոչ ոք չկար այնտեղ: Ուշացել էի. ձեռքս փախել էր: Վազելվազ հասա մինչև փողոցի ծայրը, նորից մարդ չկար: Քոռ ու փոստան վերադարձա խանութ:

- Անցնորհ, ձեռքից սվեցիր հա, դժգոհ ասաց վարդես: Ուշացել էի մտել մանդալի մոտ, բայց վարդեսս ցույց սվեց անկյունում կուսակված ավելորդ ոսկորները:

- Դե, որ վեր ես կացել, տրան էլ ար թափիր...

Ոսկորները լցրեցի մի շորի մեջ, ծայրերը կաղ գցեցի ու շալակս առած դուրս վազեցի: Ծեծված շան դեմ դողում էի: Լավ եղանակին ոսկորներն ու մսի անդեմ կտրուկները սանում էի մինչև խաչմերուկի աղբարկղը. մի հաս որ շվացնում էի, չորս կողմից շները որչանք թափահարելով վրա էին ասլիս... Իսկ հիմա ով այդքան ճամփա կգնար: Մի էի այն կողմ՝ մի ֆանդված դաշի ետև դասարկեցի բռն ու վերադարձա: Ոսկորն այնպես էին սառել, որ կարծես ինը չլինեին: Ախ, անխիղճ ձյունը...

Մանդալի ջերմությունը լիզեց մարմինս... Ուզեցի մտել սաֆանալ: Դեռ չէի տեղավորվել, մեկ էլ վարդեսս ծայրեց:

- Նորից երեւաց... Վազիր, ֆանի չի փախել: Քսան թունամ ութ դռան դարձ է: Անհավասր ոչ գալիս է միս առնի, ոչ էլ դարձն է բերում: Անանթ ծրիակեր...

Դանակ խփեիր, սրիցս արյուն չէր գա: Քիթս կախեցի, դուրս եկա փողոց ու ընկա կնոջ ետևից: Փողոցի ծայրին հասա նրան ու կանչեցի.

- Խանում, խանում...

Մի երկու տղամարդ շուրջ եկան ու ինձ նայեցին, կարծես իրենց էի կանչել:

Չայնս ուռնիի դեմ դարձա դասարկ փողոցի մեջ:

- Ենեյյյ...

Սակայն կինը անարբեր շարունակում էր արագ-արագ գնալ: - Եարդիկ դառնալ է երեւում, մտածեցի ես այս անգամ հասա մոտիկ ու ուրան թոփուրում ուժ կար գոռացի.

- Ենեյ խանում...

Միանգամից հանկարծ նա կանգ առավ ու նայեց ինձ: Երեսը որ սեսա՛ աղբեցի: Թարն ու զեղեցիկ էր: Ուրիշ կանանց նման ֆանդված չէր: Դարդ ու դուրեկան էր: Մարդ ուղում էր շարունակել նայի ետևին: Դազին բոյա կարմիր ժակեծ կար: Նա դիմադ բռնել էր չադրան ու թեւի սակ մի խոտր բոխչա էր արձակում:

- Ինչ ես ուզում, այ տղա, հարցրեց նա երեսիս նայելով:

- Վարդեսս է ուղարկել...

Չթողեց խոսու վերջացնել: Աչքերի փայլից հասկացա, որ ճանաչել է ինձ: Նեղացած ասաց.

- Գնա ասա, դեմ չէր մեկին ետևիցս ուղարկել... Չեմս փող ընկնի՛ ինքս կբերեմ...

Ուրիշների դեմ չուզեց խոսել կտուրը գցել: Գլխի ընկա, որ ձեռք չի բանեցնում, բայց ասաց.

Նիծված ցուրտն ինձ շուրջ էր դարձրել, ոչինչ աչիս չէր գալիս...

- Վարդեսս ասել է, մինչև փողը չառնես, խանութ չգա:

Կինը ոտքից գլուխ չափեց ինձ: Նա շարունակեց դողացնել:

- Տղա ջան, ասաց նա, այս լավ չի, որ ընկել ես ինձ ետևից, չորս կողմից մարդիկ են նայում, անոթ է ինձ համար...

Գնա ասա, թե փող լինի, առաջինը իր դարձն են բերելու: Ես հո նրա փողը չեմ ուտելու... Քանի արի է մուտարիս եմ...

Ցուրտը թունավորել էր ինձ.

- Իմ գործը չի, ասել է մինչև չառնես խանութ չսնես... Առեսուր չկա... վիճակը լավ չի...

Նա մի ֆանի վայրկյան էլ նայեց ինձ, հետո առանց մի խոսք անգամ ասելու, գլուխը ցած գցեց ու շարունակեց գնալ: Ես հետեցի նրան: Բայց չէի ուզում նորից դարձնել երեսով սալ: Լավ կին էր, ոչ հայտնյուն էր ես ոչ էլ ֆար նեսում հետևիցս:

Երկար ճամփա կտրեցի: Նա լուռ ու մունջ, գլխահակ հայտնյուն էր, ես էլ հետևից: Երեւի հետո համբերությունից դուրս եկավ: Կանգնեց ես սե ու հեղոր արեց:

ըր հառելով վրա ասաց.

- Տղա ջան, այս որ ունենալի կսայի: Մի եկ ետևիցս... Լավ չի... մարդիկ ինչ կմտածեն... Դու հո երեսիս չես, դիտիր որ հասկանա:

Նրա ծայրը դողում էր: Ես, որ կարծում էի հիմա նա տուն կհասնի, ես նրեղից որ է փող կզգնի ու ինձ կսա, նրա այս խոսքերի վրա նորից շուրջ կտրեցի: Ցուրտը, անհիծված ցուրտը: Ականջներս սառել, ոտներս փեցա:

Չգիտեմ ինչ արեցի, ինչ ասացի, մեկ էլ այն սեսա, որ կինը հարձակվեց վրա ու այ ձեռնով, որն ազատ էր, սկսեց ծեծել ինձ: Անխնա հարվածները իջնում էին գլխիս, երեսիս: Աչքերը լցվել էին արցունքով: Ճիտես ասած, հայրս էլ այդպես ինձ չէր ծեծել: Սկսեցի հեկեկալ: Ժողովրդի միջից ծայրեր լսվեցին.

- Ինչու ես ծեծում երեխան...

- Ճիտ է ասում, միս ես արեւ, փողը տուր...

- Անտեր երեսիս ես գտել...

Շուրջ էի: Սա ինչ արարած է: Այստիպի փորձանք գլխիս չէր եկել: Երբ հավաքվում էին մարդիկ, մի կերպ հարցը լուծվում էր: Իսկ հիմա սեսուն էի, որ գունասված այդ կինը ծեծելուց ձեռք չի ֆառում: Եթե մարդիկ վրա չհասնեին, աղցան էր շինելու ինձ: Նա կորցրել էր իրեն: Չյան մեջ, փողոցում, բոխչան թեւի սակ կանգնել մնացել էր: Անցորդները շրջադառնել էին մեզ: Ես ճիտես ասած թուր էի ծեծից: Մի կողմից մուռ էի դառնել արսումս, մյուս կողմից էլ երեսին նայելիս սիրտս մոկկում էր: Այս բողբոջն նրա դեմից թվառություն էր կարում: Նրա սեւ աչքերը արտիստիկ ծեծելով փայլում էին, իսկ մարմինը ուռի տերեւի դեմ դողում էր:

Ոտներս... Ականջներս... Չեղբերս... Ախ, մեղավորը ձյունն էր, ձյունը, որ նորից սկսել էր փրթել... Կասարած շուրջ էի դառնել... Աչքերիս առաջ մթնել էին: Չեմս գցեցի ու թափով ֆառեցի չադրան: Այդ արժույթից նրա բոխչան ձեռքից սառեց ցած: Տեսա թե ինչդեմ նա այլալվեց ու օտարված ուզեց բռնել բոխչան, սակայն նրա դողացող ձեռքը անկարող եղավ դառնելու այն: Բոխչան մինչև գետին ընկնելը հեմք օդում բացվեց ու ծայն վրա ցրվել եկան այն սակավ ոսկորները, որոնք մի երկու ժամ առաջ ես թափել էի փողոց: Այն ոսկորները, որ հարեանի ծառան գալիս սանում էր շան համար... Բոլորի աչիս առաջ ցաֆ ու ցրվել ընկան դեմ ու դեմ:

Ես սեսա, թե ինչդեմ այդ դժբախտ կինը բողբոջ դեմ ծալվեց: Տեսա ինչդեմ երկսակվեց: Նրա ծնկները թաղվեցին ձյան մեջ ու արցունքները ողորեցին երեսը: Վազեցի առաջ... Սկսեցի դեմ ու դեմ ընկած ոսկորները ժողովել: Ահ, թե ուրան էի այդ բողբոջն զգվում մեր ցուրտը հավաքված մարդկանցից ես ինքս ինձանց...

Էլ չեմ հիշում ինչ եղավ... Այսօր գիտեմ, որ վազում էի ձյունների մեջ ու լաց էի լինում... Ախ, այդ անհիծված ձյունը...

Ես ուժեղացրի առաջս...

ՈՒՍԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ Butenolid «Ani», a component of Aromatic Essences

Institute of Organic Chemistry of the Armenian National Academy of Sciences suggests the combination «Ani» as a component of aromatic essences, which can be used in the food, perfumery and tobacco industries.

The suggested combination has an intensive organoleptic characteristics with the threshold of smell sensitiveness of 0,07 ppm and taste threshold of 0,01-0,05 mg/l. «Ani» possesses a wide organoleptic range depending on the degree of its dilution. So, under concentration of 0,1 mg/l it reproduces the walnut taste. Besides, «Ani» is indentified as component of rise vodka aroma. In many cases 0,01-0,5 g of «Ani» is sufficient to aromatize 100 kg food products and 5-10 g to aromatize 100 kg of tobacco.

The combination can be used in mixture with other aromatizing materials to make some specific smells.

The original and simplified method of «Ani» worked out in the Institute of Organic Chemistry allows to cut down the expences on the synthesis and lessen cost of aromatizer keeping the purity of the final product.

Please, contact Ed. Board of
«IRAN-NAMEH» Tel.: (7-8852) 27-69-74
Fax: (7-8852) 26-29-80

«ՄԻՉԼ» ԿՈՆՑԵՆՏՐ

«ԿԱՊՐՈՒՄ»

դուսր-ձեռնարկությունն առաջարկում է օրգանական դարսահանույթ-բիոհումուս: Բիոհումուսը էկոլոգիադեմոստրատիվ դարսահանույթ է՝ զերծ նիսրահանույթից և նիսրահանույթից: Նա դարսահանույթ է բույսերի նորմալ աճի համար բոլոր անհրաժեշտ ֆիզիկական սարրերը՝ ազոտ (3%), ֆոսֆոր (1,5%), կալիում (1%) և միկրոէլեմենտներ: Այս ամենը զտվում են բույսի համար դյուրահասարմիացությունների մեջ: Բիոհումուսը դարսահանույթ է մինչև 15% հումինաբաբուններ և ֆոսֆորբաբուններ: Բիոհումուսը ադախտվում է բերահանույթի 30-70% աճ: Բիոհումուսը փերտեցնում է հողը, կրճահանում ջրի ծախսը, դախահանում որոշ հիվանդությունների և հողի էրոզիայի դեմ: «Կապրոմիս» ձեռնարկությունը ոչ միայն առաջարկում է դարսահանույթ բիոհումուս, այլև ցանկություն դեղում կարող է սերում կազմակերպել նրա արսահանույթը:

Դիմել, Երևան՝ 55 72 06
Գ. Շահվերդյանին կամ «Իրան-Նամե»-ի խմբագրություն

Միակ ուղիղ բոխիչը
ԵՐԵՎԱՆ-ԼՈՍ ԱՆՉԵԼԵՍ

Դիմել մեզ և 16 ժամում առանց օրհանույթի կամ օրհանույթի փոխելու կհասնիք Լոս Անջելես

111, 62 U Վաշինգտոն Կոլումբիա
Վաշինգտոն Կոլումբիա 98 րոտահանույթի
Վաշինգտոն և Վաշինգտոնի փոխադրույթի կենտրոն:

Վաշինգտոնի ամեն օր ժամը 11:30 րոտահանույթի օրը 27 69 73 27 48 87
Շահվերդյանի Կոմիտաս 6

ARAGAST B Corporation

is one of the newly established, fastest growing and most successful private companies in Armenia. Aragast B specialises in customer, commercial software products, and development. Employing top specialists, with vast professional expertise and experience in all areas of computer science, Aragast B has achieved a respectable place among the best computer companies in Armenia, CIS and Middle Eastern countries.

Aiming at total solution in all aspects of the computer technology, Aragast B provides maintenance and service support of hardware and software to its clients.

ARAGAST B's multiprofile application platforms include.

- Computer linguistics
- Multimedia
- Databases
- Networks
- System and application programmes, including utilities
- Computer Desktop Publishing Systems and Fonts Design

Address: 24 Komitas Ave. Yerevan,
Armenia 375012

Fax: (7-8852) 28-18-11
Phone: (7-8852) 27-69-28
E-mail: arag@sovam.com
aragast@adonis.iasnet.com

ԳՐԱՑԻԿԱ

Առաջին անգամ Հայաստանում

ՄԱՍՆԱԳԻՏԱՑՎԱԾ ԽԱՆՈՒԹ

- Գրեական միսույքներ
- Համակարգիչներ
- Ֆախային ծառայություն և դասձեռնահանում
- Պասձեռնահանող սեխմիկայի սղասարկում

Չաղցեն՝ Երևան, Կոմիտաս-8
Չեռ. 273333

A STYLE
581841

GRAPHICA

ԱՐԱՅ ԶԱՆԻ

ՄԱՍԻՆԱԿԱՆ ԲՆԵՄԱՆ ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ

ИРАН-НАМЭ, N1, 1994

СОДЕРЖАНИЕ

- ◆ **Гарник Асатрян (д-р филол. наук).** Полувековой юбилей Армянской Национальной АН и проблема аттестации ученых степеней- с. 2
- ◆ **Петрос Оганесян (канд. ист. наук).** Из ирановедческого наследия профессора Николая Адонца- с. 3
- ◆ **Николай Адонц.** Политический вклад «Шах-намэ» в иранскую историю- с. 4-5
- ◆ **Фридрих Тордарсон (проф. ун-та в Осло).** Религиозная и этническая ситуация на Северном Кавказе- с. 6
- ◆ **Новруз- «Новый день»** иранцев-с. 7-8
- ◆ **Новый русский перевод Авесты-** с. 8
- ◆ **Аршак Поладян (канд. ист. наук).** Завоевание Ирана арабами (Краткий обзор)- с. 9-11
- ◆ **Вардан Восканян.** Паштуны (Афганцы)- с. 12-15
- ◆ **Артак Оганесян.** Арабские и персидские историки о пантюркизме. с. 16
- ◆ **Лаура Авакян.** Мертвый ли язык санскрит?- с. 17
- ◆ **Акоп Чакрян (канд. ист. наук).** Современная Турция в аспекте экономического кризиса и курдского движения- с. 18-19
- ◆ **Джордж Ф. Блек.** Армянские цыгане- с. 20
- ◆ **Ерванд Саркисян (доктор ист. наук, проф.).** Из истории армяно-курдских политических взаимоотношений- с. 21-26
- ◆ **Камо Алексанян.** Географические и геополитические особенности Мегринского района- с. 26-27
- ◆ **Ахмад Нуризаде-** персидский поэт, пишущий по армянски- с. 28-30
- ◆ **Предание о реке Мндзур-** с. 30
- ◆ **Джамал Мир-Садехи.** Этот проклятый снег-с. 31-32
- ◆ **Новые публикации-** с. 19, 30.

IRAN-NAMEH, vol. 1, 1994

CONTENTS

- ◆ **Prof. Garnik Asatrian.** *The 50th Anniversary of the Armenian Academy of Sciences-* p. 2
- ◆ **Dr. Petros Hovhannisian-** *From the Iranological Heritage of Prof. Nicolai Adonts-* p. 3
- ◆ **Prof. Nikolai Adonts.** *The Political Contribution of «Shah-nameh», to the Iranian History-* p. 4-5
- ◆ **Prof. Fridrik Thordarson.** *Religion and Nationalism in the Northern Caucasus-* p. 6
- ◆ **Novruz-** *the «New Day» of the Iranians-* p. 7-8
- ◆ *The Russian Translation of the Avesta-* p. 8
- ◆ **Dr. Arshak Poladian.** *The Conquest of Iran by the Arabs-* p. 9-11
- ◆ **Vardan Voskanian.** *The Pashtuns (Afgans)-* p. 12-15
- ◆ **Artak Hovhannisian.** *Arab and Persian Scholars on Panturkism-* p. 16
- ◆ **Laura Avakian.** *Is Sanskrit a Dead Language?-* p. 17
- ◆ **Dr. Hakob Chakrian.** *Modern Turkey: Economic Crisis & Kurdish Problem-* p. 18-19
- ◆ **Gorge F. Black.** *The Gypsies of Armenia-* p. 20
- ◆ **Prof. Yervand Sarkisian.** *From the History of Armenian-Kurdish Political Relations-* p. 21-26
- ◆ **Kamo Aleksanian.** *The Geographical & Geopolitical Characteristics of the Meghri Region-* p. 26-27
- ◆ **Ahmad Nurizade-** *A Persian-Armenian Poet-* p. 28-30
- ◆ *The Legend of Mindzur-* p. 30
- ◆ **Djamal Mir-Sadeghi.** *This Damned Snow-* p. 31-32
- ◆ **Book Reviews-** pp. 19, 30

Inquiries, contributions, as well as books for review should be addressed to the Editor

«Իրան-Նամեհ» այս համարի ծախքերը հոգացել է Արցախի «ՎԱՀԱԳՆ» կարի ֆարրիկան

ՄԵԾԵՐՆՈՒՄՆԵՐ, ԱՐՏԱՏՊՈՒՄՆԵՐ ԵՎ ԲԱՐՁՐԱՆՈՒՄՆԵՐ ԱՆԵՆԻՍ, յղումը «Իրան-Նամեհ» վրայ դարձրա՞յր է

Գրանցման քի՛ 246,
դասիչ՝ 77750,
2 մամուլ,
տպամանակ՝ 3000,
գինը՝ դայմանագրային
Usnraqrnawd t smaqrnptban 15
ամրիյի 1993 ք. Պասուր՝ քի՛ 971-74